

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ – ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΖΑΓΚΟΥΔΑΚΗ –
ΜΑΡΙΑ ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗ – ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΦΛΩΡΟΥ

ΝΑΟΙ ΜΕ ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΕΝΑ ΑΓΓΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ (ΜΕΡΟΣ Β΄):
ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΟ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΘΕΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ
ΑΠΟ ΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΑΤΤΙΚΗ, ΤΟΝ ΠΕΙΡΑΙΑ,
ΤΑ ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΡΓΟΣΑΡΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΑ ΚΥΘΗΡΑ

Στη μελέτη, κατ' αναλογία με το «Μέρος Α΄», όπου παρουσιάζονται τα στοιχεία για τους ναούς με εντοιχισμένα αγγεία της πόλης της Αθήνας και της ανατολικής Αττικής και για τα σχετικά πηλίνα αντικείμενα, σχολιάζονται οι πληροφορίες που σχετίζονται με τα μνημεία και τα εντοιχισμένα σε αυτά αγγεία που εντοπίστηκαν στην περιοχή της δυτικής Αττικής και στα νησιά του Αργοσαρωνικού και τα Κύθηρα. Οι περιοχές ανήκουν στην αρμοδιότητα των Εφορειών Αρχαιοτήτων Δυτικής Αττικής και Πειραιώς και Νήσων.

ΝΑΟΙ ΜΕ ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΕΝΑ ΑΓΓΕΙΑ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΑΤΤΙΚΗ

Εισαγωγή

Στη δυτική Αττική η πρακτική ενσωμάτωσης εφυαλωμένων αγγείων σε όψεις ναών έχει ως τώρα εντοπισθεί σε πέντε μνημεία. Πρόκειται για το βυζαντινό Καθολικό της Μονής Μεταμορφώσεως Σωτήρος στο Άνω Αλεποχώρι, τον μεταβυζαντινό ναό του Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου στην Ψάθα Αλεποχωρίου, δύο δίδυμους μεταβυζαντινούς ναούς στην πόλη των Μεγάρων, της Υπαπαντής-Αγίου Λαυρεντίου, στον λόφο Αλκάθους, και των Ταξιαρχών (ή Αγίων Αρχαγγέλων)-Αγίου Αθανασίου, και τον ναό του Αγίου Πέτρου στη Χασιά (Φυλή) (Πίν. Ι).

Γεωγραφική κατανομή

Με εξαίρεση τον ναό του Αγίου Πέτρου στη Χασιά, που εντάσσεται στον σύγχρονο Δήμο Φυλής, τα υπόλοιπα τέσσερα μνημεία συγκεντρώνονται στην περιοχή της Μεγαρίδας. Τα δύο εντοπίζονται εντός του οικιστικού πυρήνα της πόλης των Μεγάρων (Υπαπαντή-Άγιος Λαυρέντιος και Άγιος Αθανάσιος-Άγιοι Αρχάγγελοι), σε κοντινή απόσταση το ένα από το άλλο. Ο Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος βρίσκεται στον κορινθιακό κόλπο, στα όρια του οικιστικού πυρήνα της Ψάθας, σε κοντινή σχετικά απόσταση από τη Μονή Μεταμορφώσεως Σωτήρος (αποκαλούμενη και Μονή Σωτηράκη) που εντοπίζεται σε ερημική, ορεινή τοποθεσία στο Άνω Αλεποχώρι, λόγω και του χαρακτήρα της ως μοναστικού συγκροτήματος. Με εξαίρεση τον Άγιο Πέτρο και τη Μονή Μεταμορφώσεως Σωτήρος, δύο μνημεία είναι κοντά στον μεγαρικό κόλπο και ένα στον κορινθιακό, δηλαδή στα νότια και τα βόρεια της περιοχής των Μεγάρων. Με δεδομένη τη γενική χρονολόγηση στον 17ο και 18ο αι. που αποδίδεται στα τέσσερα από τα πέντε μνημεία, έχει ενδιαφέρον ότι αυτά βρίσκονται πλησίον του μεγαρικού και του κορινθιακού κόλπου, στο εσωτερικό ακμαίων οικισμών, στις θρησκευτικές ανάγκες των οποίων προφανώς ανταποκρίνονταν.

Στοιχεία αρχιτεκτονικής και χρονολόγησης

Όσον αφορά στη χρονολόγηση, με εξαίρεση τη Μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρος που ανάγεται στον 13ο αι., για τα υπόλοιπα τέσσερα μνημεία, αν και κάποια δεν έχουν μελετηθεί διεξοδικά, έχει προταθεί μία χρονολόγηση στον 17ο και 18ο αι.¹ Όπου διατηρούνται εντοιχισμένα αγγεία, η χρονολόγησή τους συνάδει με τις γενικές χρονολογήσεις των μνημείων. Εξαίρεση αποτελούν αρκετά από τα αγγεία που είναι εντοιχισμένα στον Άγιο Πέτρο στη Φυλή, καθώς υποδηλώνουν μία σαφή φάση στον προχωρημένο 18ο-αρχές 19ου αι. που προφανώς συνδέεται με την τότε προσθήκη του νάρθηκα.

Ως προς τους αρχιτεκτονικούς τύπους, στην περίοδο της φραγκοκρατίας απαντά το μονόχωρο σταυρεπίστεγο Καθολικό της Μονής Μεταμορφώσεως Σωτήρος. Ποικιλία απαντά στα μεταγενέστερα μνημεία, καθώς εντοπίζονται δύο δίδυμοι ναοί στα Μέγαρα (Υπαπαντή-Άγιος Λαυρέντιος και Άγιοι Αρχάγγελοι-Άγιος Αθανάσιος), που αποτελούνται από μονόχωρους ναούς οι οποίοι επικοινωνούν μέσω τοξοστοιχίας, ο μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός του Αγίου Ιωάννη

1. Βλ. αναλυτικότερα στην ενότητα κάθε μνημείου.

Χρυσοστόμου και η τρίκλιτη βασιλική του Αγίου Πέτρου (Χασιά) με πρόσθετο νάρθηκα στα δυτικά και τρούλλους. Ο τύπος του μονόχωρου ναού είναι διαδεδομένος λόγω της απλούστερης κατασκευής του.

Διάταξη αγγείων

Τα εντοιχισμένα αγγεία στους ναούς της δυτικής Αττικής εμφανίζουν μία ποικιλία ως προς τις θέσεις εντοιχισμού και τις διατάξεις. Φαίνεται να κυριαρχούν δύο είδη διατάξεων κυρίως: εντοπίζεται μία προτίμηση για τοποθέτησή τους σε παράταξη, σε οριζόντια σειρά, σε ομάδες δύο-τριών (Μονή Σωτήρος, Άγιος Πέτρος Χασιάς) (Εικ. 1) ή και τεσσάρων (Υπαπαντή) (Εικ. 2). Στην τελευταία περίπτωση τίθενται σε δύο παράλληλες σειρές. Η σειριακή τοποθέτηση δεν είναι γενικά συνηθισμένη, αν και έχει εντοπιστεί σε αρκετούς ναούς της βενετοκρατίας στην Κρήτη². Στη δυτική Αττική εμφανίζεται είτε περιμετρικά πάνω από το παράθυρο της κόγχης του ιερού (Μεταμόρφωση Σωτήρος), πάνω από την αψίδα στην αετωματική απόληξη (Υπαπαντή) είτε στα τύμπανα των τρούλλων (Άγιος Πέτρος). Μία δεύτερη προτίμηση είναι να τοποθετούνται είτε γύρω από προσκυνητάρια (Άγιοι Αρχάγγελοι στα Μέγαρα) είτε γύρω από φωτιστικές θυρίδες (Μεταμόρφωση Σωτήρος) (Εικ. 3). Δεδομένου ότι το παλαιότερο μνημείο στην περιοχή είναι αυτό στο Άνω Αλεποχώρι, όπου απαντούν και οι δύο διατάξεις, ενδέχεται τουλάχιστον για τον Άγιο Ιωάννη στη γειτονική Ψάθα και για τα μνημεία των Μεγάρων αυτές να άσκησαν επίδραση στη θέση των αγγείων στους οθωμανικούς χρόνους. Δύο κοινές διατάξεις σε μνημεία της βενετοκρατούμενης Κρήτης και αλλού³, η τριγωνική και η σταυρόσχημη, απαντούν πάντως στην πρόσσοψη του Αγίου Πέτρου και στην ανατολική όψη του Αγίου Ιωάννη Χρυσόστομου στην Ψάθα (Εικ. 4)⁴.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ
ΠΕ/ΕΙΕ

2. A. G. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight: The Bacini of the Churches of Crete. "Reflections" of the Late Medieval and the Early Modern Material Culture of the Island*, τ. I, *The Regional Unit of Chania*, Athens 2021, 58 (με αναφορά σε σχετικά παραδείγματα).

3. Βλ. για τις διατάξεις αυτές συγκεντρωτικά: YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 35-39, 55-57 (με βιβλιογραφία).

4. Για τους συμβολισμούς της σταυρόσχημης και της τριγωνικής διάταξης: YANGAKI *Ceramics in Plain Sight*, 55-57, 159-160. A. G. YANGAKI, *Speaking Ceramics: The Bacini as Containers of Hidden Messages and Expressions of Memory*, *Byzantina Symmeikta* 32 (2022) Appendix, 32-34. *BYZANTINA SYMMEIKTA* 34 (2024), ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΝΑΟΙ ΜΕ ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΕΝΑ ΑΓΓΕΙΑ

Μονή Μεταμορφώσεως Σωτήρος (Μονή Σωτηράκη), Άνω Αλεποχώρι

Η Μονή Μεταμορφώσεως Σωτήρος (Μονή Σωτηράκη) είναι ένα ερειπωμένο μοναστηριακό συγκρότημα στο όρος Πατέρας, στο Άνω Αλεποχώρι. Σώζεται το αναστηλωμένο Καθολικό, που χρονολογείται στον 13ο αι., και ερείπια μεταβυζαντινού συγκροτήματος κελιών, εντός του περιβόλου της Μονής.

Το Καθολικό ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του μονόκλιτου σταυρεπίστεγου ναού (παραλλαγή Α1)⁵. Η τοιχοποιία του μνημείου είναι από αργολιθοδομή με χρήση κεράμων, ενώ επιμελέστερη μορφή παρουσιάζει η ημιεξαγωνική ασπίδα του Ιερού από λαξευμένο πωρόλιθο, κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα και οδοντωτή ταινία κάτω από το γείσο. Στους τοίχους του ναού έχουν εντοιχισθεί έξι εφυσλωμένα ανοικτού σχήματος αγγεία, εκ των οποίων τρία επάνω από το παράθυρο της κόγχης του Ιερού (Εικ. 1) και τρία επάνω και εκατέρωθεν της φωτιστικής θυρίδας στην κορυφή της νότιας πλευράς της εγκάρσιας καμάρας (Εικ. 3). Κατά χώραν διατηρούνται τα πέντε από τα έξι αγγεία, σχεδόν ακέραια, ενώ ένα από τα αγγεία της ανατολικής όψης δεν σώζεται σήμερα. Εσωτερικά, ο ναός διατηρεί αξιόλογο τοιχογραφικό διάκοσμο του 13ου αι. στο Ιερό Βήμα και στον κυρίως ναό, ενώ το κτιστό τέμπλο και οι τοιχογραφίες που το κοσμούν ανάγονται στον 19ο αι.⁶. Το 1981 και το 1999 το μνημείο επλήγη καίρια από τους σεισμούς που έπληξαν την Αττική. Το 2004 άρχισαν εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης του Καθολικού και εργασίες σωστικού χαρακτήρα των τοιχογραφιών⁷.

Όλα τα εντοιχισμένα αγγεία είναι μονόχρωμες εφυσλωμένες κούπες⁸, ημισφαιρικού σχήματος με απλό, ευθύ χείλος (Εικ. 1, 3). Είναι

5. Α. ΟΡΑΝΑΝΟΣ, *Οί σταυρεπίστεγοι ναοί της Ελλάδας*, Αρχαίον Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος, τόμ. Α', Αθήνα 1935, 41 κ.εξ.

6. ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, *Οί τοιχογραφίες του Σωτήρα Μεγαρίδος*, Αθήνα 1978.

7. Το έργο πραγματοποιήθηκε υπό την επίβλεψη της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, με χρηματοδότηση του Ιδρύματος Λεβέντη, μέσω της Ελληνικής Εταιρείας για την Προστασία του Περιβάλλοντος και της Πολιτιστικής Κληρονομιάς, και ολοκληρώθηκε το 2006.

8. Για μία πρώτη αναφορά στα κεραμικά: F. A. CUTERI - E. DI FEDE, Bacini e vasi acustici nelle chiese del territorio di Megara (Attica - Grecia), στο: *Atti del IX Congresso*

χαρακτηριστικό ότι όλα έχουν ενσωματωθεί σε λίθους που έχουν κατάλληλα λαξευθεί γι' αυτόν τον σκοπό, όπως φαίνεται και από την άδεια υποδοχή, και δεν έχουν τοποθετηθεί, όπως ήταν σύνηθες, σε υποδοχές που δημιουργούνται στην αργολιθοδομή. Αυτή η πρακτική, αν και συνηθισμένη σε ιταλικά μνημεία⁹, δεν είναι τόσο συχνή σε ναούς του ελλαδικού χώρου, με ένα γνωστό παράδειγμα να είναι αυτό της Παναγίας στον Μέρμπακα (Αγία Τριάδα)¹⁰. Τρία αγγεία εντοπίζονται επάνω από το παράθυρο της κόγχης του Ιερού (από τα οποία διατηρούνται τα δύο) και τρία επάνω και εκατέρωθεν της φωτιστικής θυρίδας στην κορυφή της νότιας πλευράς της εγκάρσιας καμάρας. Το βορειότερο πάνω από την κόγχη (Εικ. 1) αγγείο καλύπτεται με ιδιαίτερα στιλπνή σκούρα καστανή εφυάλωση, η οποία στα ελάχιστα σημεία όπου υπήρχε σταγμένο λευκό επίχρυσμα έχει λαδοπράσινη απόχρωση. Ως προς την υφή της εφυάλωσης, έχει αναλογίες με απλά εφυαλωμένα κεραμικά εντοιχισμένα σε ναούς της περιφερειακής ενότητας Χανίων που χρονολογούνται στον 14ο αι.¹¹. Οι άλλες δύο μονόχρωμες εφυαλωμένες κούπες εκατέρωθεν της φωτιστικής θυρίδας έχουν πορτοκαλοκάστανι εφυάλωση και φέρουν ίχνη τριποδίσκου όπτησης στον πυθμένα τους. Ως προς την απόχρωση της εφυάλωσης βρίσκουν αναλογίες τόσο με αγγεία εντοιχισμένα σε δύο ναούς του 14ου αι. στην περιφέρεια Χανίων¹², όσο και με τμήμα αγγείου από την Ελεύθερνα του 13ου αι.¹³ (Εικ. 3). Η μία μονόχρωμη κούπα που στέφει την ίδια φωτιστική θυρίδα και η δεύτερη που αποτελεί το κεντρικό αγγείο στην κόγχη του ιερού καλύπτονται

Internazionale sulla Ceramica Medievale nel Mediterraneo. Venezia, Scuola Grande dei Carmini. Auditorium Santa Margherita 23-27 novembre 2009, εκδ. S. GELICHI, Firenze 2012, 529-530, εικ. 1, 5-6· Α. ΓΙΑΓΚΑΚΗ – Ν. ΜΠΕΤΕΙΝΗΣ, Λήμματα: ΜΟΝΗΣΩΤΧΡΙΣΤΟΥ/ΜΕΓ/ΑΛΕΠ/ΝΑΤΤ/ΑΓ1-6 (<<https://immuredvessels.gr/database/distribution-map-of-the-monuments/#11796>> Ημερομηνία επίσκεψης: 24.03.2024).

9. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 30 και υποσημ. 98-99 (με σχετική βιβλιογραφία).

10. G. D. R. SANDERS, William of Moerbeke's Church at Merbaka: The Use of Ancient Spolia to Make Personal and Political Statements, *Hesperia* 84.3 (2015), 604, εικ. 14, 609, εικ. 19, a-b, 610, εικ. 20, 611, εικ. 22.

11. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, ιδίως εικ. 169, εικ. 172.

12. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 132-133, εικ. 173, εικ. 174.

13. Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Η κεραμική από το Βυζαντινό οικοδομικό σύνολο στο Πυργί της Ελεύθερνας, στο: *Ελεύθερνα, τομέας II, 3. Το Βυζαντινό σπίτι στην Αγία Άννα*, εκδ. Α. ΚΑΛΠΑΞΗΣ, Ρέθυμνο 2008, 255, αρ. 1, 320, πίν. 20, 2.

με στιλπνή σκούρα πράσινη εφυάλωση, κατά τόπους απολεπισμένη πάνω σε καστανέρυθρο λεπτόρρευστο επίχρισμα. Είναι πολύ πιθανό βάσει ανάλογων – μακροσκοπικά – γνωρισμάτων της κεραμικής τους ύλης, λόγω της αναλογίας της εφυάλωσης, να προέρχονται από το ίδιο κέντρο παραγωγής. Ανάλογου σχήματος και διακόσμησης αγγεία, με το ίδιο γνώρισμα ως προς τη μη ενιαία απόχρωση της πράσινης εφυάλωσης, παρουσιάζουν και αγγεία που χρονολογούνται στον ύστερο 13ο-πρώιμο 14ο αι., εντοχισμένα στην Παναγία στην Αλίκιαμπο Χανίων¹⁴. Βάσει των παραπάνω, τα μονόχρωμα εφυαλωμένα αγγεία¹⁵ έχουν τις κοντινότερες αναλογίες με άλλα του 14ου ή και του ύστερου 13ου αι., τοποθετώντας και την ανέγερση του μνημείου πιο κοντά χρονολογικά στον τοιχογραφικό του διάκοσμο.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΖΑΓΚΟΥΔΑΚΗ

Εφορεία Αρχαιοτήτων Δυτικής Αττικής

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ

Άγιοι Αρχάγγελοι- Άγιος Αθανάσιος, Μέγαρο (18ος αι.)¹⁶

Ο δίδυμος ναός των Αγίων Αρχαγγέλων-Αγίου Αθανασίου βρίσκεται ανάμεσα στους λόφους Αλκάθους και Καρίας, στο κέντρο της αρχαίας πόλης των Μεγάρων και δυτικά από την κρήνη του Θεαγένους. Το μνημείο, το οποίο χρονολογείται στον 18ο αι., αποτελείται από δύο μονόχωρους καμαροσκεπείς ναούς με προεξέχουσες τρίπλευρες αψίδες, δίριχτες στέγες και κοινό καμπαναριό, στη σύγκλιση των στεγών στη δυτική όψη. Κάθε ναός έχει ανεξάρτητη είσοδο στη δυτική πλευρά, ενώ εσωτερικά επικοινωνούν μεταξύ τους μέσω ενός τοξωτού ανοίγματος. Το δάπεδο των δύο ναών βρίσκεται σε αρκετά χαμηλότερη στάθμη από αυτή του περιβάλλοντος χώρου και το κάτω τμήμα του μνημείου είναι βυθισμένο στο έδαφος.

14. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 128-130, εικ. 161, εικ. 164 (για χαρακτηριστικά παραδείγματα), 219, αρ. CH.23.9-CH.23.10.

15. Βλ. ενδεικτικά: YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 120-121 (με βιβλιογραφία).

16. Α. ΠΕΤΡΟΥ, Μέγαρο – Μια πόλη μια ιστορία, στο: *Χάρμα ιδέσθαι... Μνημεία και ιστορικοί τόποι της Δυτικής Αττικής* (Ελευσίνα, Μέγαρο, Φυλή, Ασπρόπυργος, Μαγούλα), Ελευσίνα 2006, 60-61· *Μεγαρέων Ψυχής Καταφύγια – Οδοιπορικό στα εξωκλήσια και παρεκκλήσια των Μεγάρων*, εκδ. Αρχ. Γρ. ΣΤΕΡΓΙΟΥ – Σ. ΔΗΜΟΠΕΡΟΝΤΑΣ – Α. ΟΡΦΑΝΟΣ, Μέγαρο 1998, 58-60.

Ο ναός του Αγίου Αθανασίου είναι μικρότερος από αυτόν των Αγίων Αρχαγγέλων και ενισχύεται εσωτερικά από δύο σφενδόνια που βαίνουν σε δύο ξεύγη κιόνων από γρανίτη με ιωνικά κιονόκρανα στον βόρειο και τον νότιο τοίχο. Χαρακτηριστικό είναι το τετράγωνο άνοιγμα στη νότια πλευρά της στέγης, το λεγόμενο «καμποδόκι», το οποίο εξυπηρετεί τον φωτισμό και τον εξαερισμό του ναού.

Η είσοδος στον ναό των Αγίων Αρχαγγέλων είναι μικρότερη και χαμηλότερη από αυτή του Αγίου Αθανασίου και στο υπέρθυρό της διαμορφώνεται μία εσοχή – προσκυνητάριο, το οποίο επιστέφεται από πέντε ημισφαιρικές υποδοχές σε τοξωτή διάταξη, οι οποίες φιλοξενούσαν εντοιχισμένα αγγεία¹⁷ (Εικ. 5). Η όψη του μνημείου όπως και οι υποδοχές καλύπτονται με παχύ στρώμα σύγχρονου ασβεστοκονιάματος, όμως είναι σαφές ότι δεν διατηρούνται ίχνη από τα αρχικά αντικείμενα. Επάνω από τις υποδοχές υπάρχει μικρή αβαθής εσοχή με εντοιχισμένη μαρμάρινη πλάκα με επιπεδόγλυφο σταυρό και δυσανάγνωστη χρονολογία με ελληνογράμματα γραφή (πιθανόν 1771). Το μνημείο δεν σώζει ενδείξεις ύπαρξης τοιχογραφικού διακόσμου.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΖΑΓΚΟΥΔΑΚΗ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ

Υπαπαντή του Χριστού – Άγιος Λαυρέντιος, Μέγαρο (λόφος του Αλκάθους) (17ος αι.)¹⁸

Ο ναός της Υπαπαντής δεσπόζει στον λόφο του Αλκάθους, στην οδό Αγίου Δημητρίου, λίγο πριν τον ομώνυμο ενοριακό ναό. Πρόκειται για μονόχωρο ναό αρκετά μεγάλων διαστάσεων, με προεξέχουσα τρίπλευρη απίδα και δίρριχτη ξύλινη στέγη, η οποία αντικατέστησε την αρχική καμαροσκεπή οροφή, μετά την καταστροφή της τελευταίας. Σε όλο το μήκος της νότιας πλευράς διαμορφώνεται νάρθηκας, στη νότια πλευρά του οποίου ανοίγεται η μοναδική είσοδος στο ναό. Σε μεταγενέστερη φάση ο νάρθηκας μετατράπηκε σε παρεκκλήσιο, αφιερωμένο στον τοπικό άγιο των Μεγάλων Λαυρέντιο. Μεταγενέστερο πρόσκτισμα είναι η ορθογωνική, λιθοκτιστή κατασκευή στο νότιο τμήμα της ανατολικής

17. Για μία πρώτη αναφορά στα κεραμικά: CUTERI – DI FEDE, Bacini, 529-530, εικ. 1, 4.

18. ΠΕΤΡΟΥ, Μέγαρο – Μια πόλη μια ιστορία, 68-70 εκδ. ΣΤΕΡΓΙΟΥ – ΔΗΜΟΓΕΡΟΝΤΑΣ – ΟΡΦΑΝΟΣ, *Μεγαρέων Ψυχής Καταφύγια*, 76-80.

όψης, η οποία λειτουργεί ως αντέρεισμα, αλλοιώνοντας, ωστόσο, τη συμμετρία του μνημείου.

Στην εξωτερική τοιχοποιία υπάρχουν εντοιχισμένα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη σε β' χρήση, καθώς και δύο εγχάρακτες ενεπίγραφες πλάκες. Το εσωτερικό του ναού φέρει πλούσιο τοιχογραφικό διάκοσμο που ανάγεται στον 17ο αι. Το μνημείο απεικονίζεται με την επιγραφή «Panagia» σε γκραβούρα του Γάλλου περιηγητή J. Spon¹⁹, ο οποίος επισκέφθηκε την περιοχή το 1676, στοιχείο που συνιστά *terminus ante quem* για τη χρονολόγηση του ναού.

Επτά ανοικτού σχήματος εφυσωμένα αγγεία (Εικ. 2) είχαν αρχικά εντοιχιστεί στην ανατολική όψη του μνημείου, πάνω από την αψίδα, ψηλά κάτω από την αετωματική απόληξη, σε δύο σειρές, με την κατώτερη να φέρει υποδοχές για τέσσερα αγγεία στα διάχωρα της ανώτερης σειράς, όπου επίσης διατηρούνται οι υποδοχές από τρία κεραμικά²⁰. Διατηρούνται θραύσματα από τον πυθμένα πέντε αγγείων ιδιαίτερα φθαρμένων που δεν επιτρέπουν βέβαιη ταύτιση με κάποια κατηγορία. Από αυτά, τρία φέρουν ίχνη ωχροκάστανης εφυάλωσης, ιδιαίτερα φθαρμένης, ένα έχει λευκό βάθος και άχρωμη εφυάλωση και ένα έχει φθαρεί και είναι εμφανές το κεραμικό σώμα.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΖΑΓΚΟΥΛΑΚΗ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΠΙΑΓΚΑΚΗ

Άγιος Πέτρος Φυλής (Χασιά)

Ο ναός του Αγίου Πέτρου βρίσκεται εντός του οικισμού της Φυλής, στους πρόποδες της Πάρνηθας (Εικ. 6). Η ίδρυση του οικισμού, γνωστού με το όνομα Χασιά, ανάγεται στην περίοδο της φραγκοκρατίας. Κατά την οθωμανική περίοδο, λόγω και της θέσης του στο πέρασμα από την Αττική στη Βοιωτία, αποτέλεσε ένα από τα πιο σημαντικά δερβενοχώρια της Αττικής που συνέδεε, μέσω της Μεγαρίδας, την Πελοπόννησο με τη Στερεά Ελλάδα. Ιδιαίτερη ανάπτυξη γνώρισε κατά τον 18ο αι., περίοδο ανοικοδόμησης και ανακαίνισης αρκετών από τους ναούς του οικισμού.

19. J. SPON, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, fait aux années 1675 & 1676, par Iacob Spon, Docteur Medecin Aggrege à Lyon, & George Vvheler, Gentilhomme Anglois*, τ. II, Lyon, MDCLXXVIII [=1678], 286μ τ. II.

20. Για μία πρώτη αναφορά στα κεραμικά: CUTERI – DI FEDE, Bacini, 529-530, εικ. 1, 1-3.

Στη σημερινή του μορφή ο ναός είναι τρίκλιτη βασιλική, με τριμερή, μεταγενέστερο νάρθηκα στα δυτικά. Στα ανατολικά εξέχει η τρίπλευρη κόγχη του Ιερού Βήματος και η ημικυκλική αψίδα της πρόθεσης, ενώ αυτή του διακονικού είναι ενσωματωμένη στην τοιχοποιία. Στη δυτική πρόσοψη ανοίγονται τρεις θύρες εισόδου, κατ' αντιστοιχία με τη διάταξη του νάρθηκα. Τα τρία κλίτη χωρίζονται από τρεις ογκώδεις πεσσούς που διαμορφώνουν τρία τόξα, με το κεντρικό πιο μεγάλο σε εύρος από τα πλευρικά. Τα κλίτη καλύπτονται με καμάρες, εκ των οποίων η κεντρική απολήγει σε τεταρτοσφαίριο στο Ιερό Βήμα, ενώ οι πλάγιες ενισχύονται με τόξα στο κέντρο. Ο ναός στην αρχική του μορφή, η οποία και υποδηλώνεται από το ύψος των τοιχογραφιών, καθώς και άλλες κατασκευαστικές λεπτομέρειες, θα πρέπει να ήταν τρίκλιτη ή δίκλιτη βασιλική, η οποία στη συνέχεια μετασκευάστηκε σε καμαροσκέπαστη. Η πρόθεση και το διακονικό καλύφθηκαν με τυφλούς χαμηλούς τρούλλους που βαίνουν σε ημιχώνια, όπως και οι τρούλλοι του νάρθηκα, ο οποίος πρέπει να προστέθηκε κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση. Στο εσωτερικό διατηρούνται αποσπασματικά τοιχογραφίες στο Ιερό Βήμα, την πρόθεση και το κτιστό τέμπλο, που μπορούν να χρονολογηθούν στον 17ο-18ο αι.²¹.

Η δυτική και ανατολική πλευρά κοσμούνται με οκτώ εντοιχισμένα εφυαλωμένα αγγεία²² (Εικ. 6, 7). Στη δυτική πρόσοψη πάνω από την κόγχη της κεντρικής θύρας διατηρούνται δύο πινάκια σε διαγώνια διάταξη (Εικ. 8). Η συγκεκριμένη διάταξη υποδηλώνει ότι πρέπει να υπήρχε ένα ακόμα αγγείο αριστερά του κεντρικού, ώστε να σχηματίζεται ένα νοητό ανεστραμμένο τρίγωνο πάνω από την κεντρική θύρα²³. Το κεντρικό

21. Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΣ, Αί καμαροσκέπαστοι βασιλικάι τῶν Ἀθηνῶν, *ΕΕΒΣ* Β' (1925), 288-305 και ιδιαιτ. 299, εικ. 17, 302-303· Ο ΙΔΙΟΣ, Μεσαιωνικά μνημεία τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν κλιτύων Ὑμηττοῦ-Πεντελικοῦ-Πάρνηθος καὶ Αἰγάλεω, *ΕΜΜΕ* Γ' (1933), 123-230 και ιδιαιτ. 212, εικ. 283, σχ. 284· Α. ΤΑΝΟΥΛΑΣ, Οι Ἅγιοι Ανάργυροι Κολοκύνθη στην Αθήνα, *Εκκλησίαις μετὰ την Ἄλωση* 2 (1982), 179-190, ιδιαιτ. 186, σχ. 187· Γ. ΠΑΛΛΗΣ, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Οικισμοί, οδικό δίκτυο και μνημεία*, Θεσσαλονίκη 2009, 129-132, εικ. 46, σχ. 47.

22. Τα αγγεία συντηρήθηκαν το 2017 από το Τμήμα Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης της τότε υπεύθυνης για την περιοχή Εφορείας Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής.

23. Για τις τριγωνικές διατάξεις και την ερμηνεία τους: YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 57-58· YANGAKI, *Speaking Ceramics*, 33.

πινάκιο φέρει σχηματοποιημένη φυτική διακόσμηση σε λευκό φόντο (Εικ. 8) που εκτείνεται σε κεντρικό μετάλλιο και μία περιμετρική φαρδιά ταινία. Η κεραμική ύλη είναι υποκίτρινη και διακρίνεται σχηματοποιημένος διάκοσμος με ανοικτό γαλάζιο χρώμα και κυανό καθώς και στιγμές. Αποτελεί παράδειγμα των προϊόντων μαγιόλικά της Λιγουρίας του 17ου αι. και ενδεχομένως της διακοσμητικής κατηγορίας «*palmetta stilizzata*»²⁴. Τρία πινάκια, σε οριζόντια διάταξη, οριοθετούν τη βάση του χαμηλού τρούλλου στο νότιο κλίτος. Στο κέντρο διατηρείται στο μεγαλύτερο μέρος του ρηχό πιάτο της πολύχρωμης μαγιόλικά (Εικ. 9). Φαρδιές ομόκεντρες ταινίες κίτρινου και πράσινου χρώματος και λεπτότερες κυανές ορίζουν μετάλλιο που κοσμεύεται με σχηματική απεικόνιση μπουκέτου από άνθη. Πρόκειται για παράδειγμα της ύστερης πολύχρωμης μαγιόλικά. Η κατηγορία χαρακτηρίζει τον 17ο και 18ο αι., όταν κυρίως απαντούν οι ανοικτές αποχρώσεις του κυανού και του κίτρινου χρώματος, όπως εδώ²⁵, αλλά συνέχισε να παράγεται και στον 19ο αι. με θέματα να καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος του κεντρικού μεταλλίου, όπως ένα αγγείο από την Καμπανία²⁶, με το οποίο το πιάτο από τον Άγιο Πέτρο βρίσκει αρκετές αναλογίες. Τα δύο αγγεία εκατέρωθεν αυτού αποτελούν παραδείγματα της παραγωγής Διδυμοτείχου. Το νοτιότερο (Εικ. 10) πρόκειται για βαθιά κούπα με αποκλίνοντα τοιχώματα που απολήγουν σε χαρακτηριστικό κυματοειδές χείλος που απαντά στη βιβλιογραφία ως «*pie-crust lip*». Αν και το ανώτερο τμήμα του τοιχώματος καλύπτεται με ασβεστοεπίχρισμα, η ιδιαίτερη απόληξη του χείλους είναι ορατή ακόμα και κάτω από αυτό. Καλύπτεται με σκούρα πράσινη στιλπνή εφυσάλωση και στον πυθμένα φέρει χαρακτηριστικό έξεργο δακτύλιο, στοιχεία

24. J. BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO – N. MIRÓ I ALAIX, *The ceramics trade in Barcelona in the 16th-17th centuries: Italy, France, Portugal, the workshops of the Rhine and China*, Museu d'Història de Barcelona [Muhba textures, no 2], Barcelona 2010, 40, 115, πίν. 34, 2-5.

25. Για σχετικά παραδείγματα από την παραγωγή του Μοντελούπο και της Λιγουρίας βλ. F. BERTI, *Il museo della ceramica di Montelupo, storia, tecnologia, collezioni. The Ceramics Museum of Montelupo, History, Technology, Collections*, Firenze 2008, 333, αρ. 50a, 340, αρ. 53a, 354, αρ. 63a· BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO – MIRÓ I ALAIX, *The ceramics*, 43, 119, πίν. 37, 1, αντίστοιχα.

26. *Keramik aus Südtalien. Ceramiche. Ceramics. Apulien, Basilikata, Kalabrien, Campanien, Ausstellung im Historischen und Völkerkundemuseum St.Gallen* 27. März 2010 bis Januar 2011, Zürich 2010, 116.

που εντάσσουν το αγγείο στην παραγωγή αυτή που έχει χρονολογηθεί στον πρώιμο 19ο αι.²⁷. Ενδεχομένως στην ίδια παραγωγή να ανήκει το τμήμα από τη βάση ανοικτού αγγείου, πιθανόν κούπας, που είναι εντοιχισμένο στην άλλη πλευρά του αγγείου της πολύχρωμης μαγιόλικα²⁸, βάσει των καστανών και πράσινων πινελιών (Εικ. 11) που έχουν άτακτα τοποθετηθεί πάνω σε λευκό επίχρισμα και κάτω από κίτρινη στιλπνή εφυσάλωση, ενώ στον πυθμένα διατηρείται και ίχνος από αβαθή περιφερική αυλάκωση. Πάντως ως προς τη διακοσμητική κατηγορία εντάσσεται στην οθωμανική φάση της κεραμικής «Marbled Ware», που παραγόταν σε διαφορετικά κέντρα²⁹. Σύμφωνα με την ομαδοποίηση του Ν. Κοντογιάννη, αποτελεί παράδειγμα του τύπου Ε του 18ου-πρώιμου 19ου αι. Στην ίδια διακοσμητική κατηγορία και τύπο ανήκει και το τμήμα ανοικτού αγγείου στα δυτικά πάνω από την είσοδο που αποτελεί το ανώτερο άκρο της τριγωνικής διαμόρφωσης³⁰. Δύο αγγεία διατηρούνται σε κακή κατάσταση στις εσοχές του τυμπάνου του τρουλλίσκου, πάνω από την κόγχη του Ιερού Βήματος. Τόσο το βόρειο στον τρουλλίσκο πάνω από την κόγχη όσο και το θραυσματικά σωζόμενο αγγείο στα δυτικά, στο τύμπανο του κεντρικού τρούλλου (Εικ. 12), αποτελούν κατά πάσα πιθανότητα παραδείγματα ιταλικής μαγιόλικα του ονομαζόμενου στιλ

27. CH. BAKIRTZIS, Didymoteichon, un centre de céramique post-byzantine, *BalkSt* 21 (1980), πίν. IV/10' Ν. LIAROS, Late Ottoman Tableware from Didymoteicho and Some Notes on Pots' Form, Function and Identity, στο: *XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics Proceedings, 19-24 October 2015 Antalya*, τ. 1, εκδ. F. YENİŞEHİRLİOĞLU, Ankara 2018, 207, πίν. II, 10c, 211.

28. Η σύνδεση αυτή γίνεται καθώς ανάλογα αγγεία από τη Γαλλία έχουν αποδοθεί σε εργαστήρια του Διδυμότειχου ή γειτονικών περιοχών: H. AMOURIC – F. RICHEL – L. VALLAURI, *Vingt Mille Pots sous les Mers. Musée d'Istres, 27 mai – 28 novembre 1999, Le commerce de la céramique en Provence et Languedoc du Xe au XIXe siècle*, Aix-en-Provence 1999, 156-157, εικ. 284-285.

29. Πηλός & Χρώμα. Νεώτερη Κεραμική του Ελλαδικού Χώρου, εκδ. Μ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗ, Αθήνα 2007, 121, αρ. 79 (Χ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ – Ρ. ΠΟΥΛΗ)· Ν. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, Marbled Ware in Ottoman Greece: Pottery that doesn't like itself, or pre-industrial kitsch?, στο: *Medieval and Post-Medieval Ceramics in the Eastern Mediterranean –Fact and Fiction– Proceedings of the First International Conference on Byzantine and Ottoman Archaeology, Amsterdam, 21-23 October 2012*, εκδ. J. VROOM [Medieval and Post-Medieval Mediterranean Archaeology Series], Turnhout 2015, 176-178 (με βιβλιογραφία), 197, εικ. a-b.

30. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, Marbled Ware, 177, 197, εικ. 7, c (για αντίστοιχο παράδειγμα).

«tardo compendiario» που γνωρίζει άνθιση μέσα στον 17ο και τον 18ο αι., ως εξέλιξη του στυλ «compendiario». Πρόκειται για μία συνεπτυγμένη μορφή διακόσμησης της μαγιόλικα³¹. Και στα δύο πιάτα διακρίνεται στον πυθμένα γραπτός διάκοσμος με ανοικτό πράσινο, κίτρινο και πορτοκαλί χρώμα που αποτελείται από φυτικά θέματα, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει ένα τροπικό δέντρο, κάποιου είδους φοινικοειδές, και καρποί, των οποίων τα πλαίσια ορίζονται με λεπτές καστανές ταινίες. Βρίσκουν ακριβώς ανάλογα, ιδίως το πιάτο πάνω από την κόγχη, με δύο πιάτα στο Museo Nazionale Atestino. Γι' αυτά έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ίσως σχετίζονται με την παραγωγή του Giovanni Battista Brunello από το Έστε στο Βένετο και χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 18ου αι.³² (Εικ. 12). Τα αγγεία στον Άγιο Πέτρο βρίσκουν όμως ακριβείς αναλογίες, ίσως πάντως με κάπως πιο περιορισμένη φροντίδα στον τρόπο απόδοσης των επιμέρους στοιχείων, στην παραγωγή του Cerreto Sanita της Καμπανίας του δεύτερου μισού 18ου αι. ή και 19ου αι.³³. Είναι άλλωστε γνωστό ότι τα διακοσμητικά θέματα αντιγράφονταν από το ένα εργαστήριο στο άλλο³⁴. Το αγγείο που είναι εντοιχισμένο στο βόρειο τμήμα του

31. Για αυτό το στυλ κεραμικής μαγιόλικα, την ονομασία, τα γνωρίσματα και τις βασικές παραγωγές του βλ. D. TROIANO, Maiolica con decorazione di stile compendiario e tardo compendiario, στο: *La ceramica postmedievale in Abruzzo. Materiali dallo scavo di Piazza Caporali a Castel Frentano (CH)*, εκδ. D. TROIANO – V. VERROCCHIO [Documenti di archeologia postmedievale 1], Sesto Fiorentino 2002, 185-240 και ειδικά 228-231· BERTI, *Il museo della ceramica*, 319-321.

32. G. ERICANI, Le manifatture atestine del Settecento e dell'Ottocento: Brunello e Franchini, στο: *La ceramica nel Veneto. La Terraferma dal XIII al XVIII secolo*, εκδ. G. ERICANI – P. MARINI, Verona 1990, 91 (εικ. στο κάτω μέρος της σελίδας).

33. G. DONATONE, La maiolica di Cerreto Sannita, στο: *Cerreto Sannita testimonianze d'arte tra sette e ottocento*, εκδ. V. PACELLI, Napoli 1991, 115-134· Κ. ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τα Κεραμικά του Αιγαίου (1600-1950)*, Υπουργείο Αιγαίου, χ.χ., 105-107, εικ. 123-124 (για αγγεία στο Μουσείο Μπενάκη με παρεμφερή διακόσμηση χρονολογημένα στο μέσον του 19ου αι.)

<<https://www.capitoliumart.it/it/lotto/coppa-biansata-in-maiolica-con-decoro-alla-palma/xlt-103140>>· Ημερομηνία επίσκεψης: 30.03.2024

<<https://www.anca-aste.it/it/asta-1195/bacile-in-maiolica-policroma-con-decoro-alla-p.asp>>· Ημερομηνία επίσκεψης: 30.03.2024· <<https://www.dimanoimano.it/it/cp304979/antiquariato/ceramiche/oliera-in-maiolica-di-cerreto-sannita>>· Ημερομηνία· επίσκεψης: 30.03.2024.

34. Για σχετικές περιπτώσεις βλ. ERICANI, *Le manifatture atestine*, 391-392.

τυμπάνου αποτελεί δείγμα της κεραμικής «Taches Noires» από την Αλμπίζολα της Λιγουρίας (Εικ. 7)³⁵. Η εν λόγω παραγωγή χαρακτηρίζεται το διάστημα από τα μέσα του 18ου έως τις αρχές του 19ου αι.³⁶. Από τα παραπάνω συνάγεται ότι με εξαίρεση το κεντρικό αγγείο πάνω από τη δυτική είσοδο του 17ου αι. η πλειονότητα των άλλων χρονολογείται μέσα στον προχωρημένο 18ο και τις αρχές του 19ου αι. Το πάχος των περιβαλλόντων διαδοχικών στρώσεων ασβεστοκονιάματος δεν μπορεί να προσφέρει κάποια επιβοηθητική πληροφορία ως προς τυχόν διαφορετικές φάσεις εντοιχισμού των αγγείων, καθώς όλα φαίνεται να έχουν εντοιχιστεί στο ίδιο βάθος. Λαμβάνοντας πάντως υπόψη τα γενικά αρχιτεκτονικά στοιχεία για το μνημείο, είναι σαφές ότι τα αγγεία του 18ου-αρχών 19ου αι. παρέχουν τη δική τους μαρτυρία υποδηλώνοντας ότι τόσο η προσθήκη του νάρθηκα όσο και του χαμηλού τρουλλίσκου πάνω από την κόγχη του ιερού έγιναν προφανώς κατά τον πρώιμο 19ο αι. Το αγγείο από τη Λιγουρία του 17ου αι., πάνω από την κεντρική είσοδο, ενδεχομένως σχετίζεται με την αρχική φάση του μνημείου και επανατοποθετήθηκε στον νάρθηκα, μαζί με τα μεταγενέστερα αγγεία.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΦΩΡΟΥ

Εφορεία Αρχαιοτήτων Δυτικής Αττικής

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ

35. Για ακριβώς ανάλογα παραδείγματα: L. LONG – F. RICHEZ, L'épave Grand-Congloué 4, στο: *Un goût d'Italie. Céramiques et céramistes italiens en Provence du Moyen Âge au 20ème siècle*, Aubagne 1993, 93-95, εικ. 91· J. CHAUSSERIE-LAPRÉE – N. NIN, Albisola, Gênes, Martigues, Aix, στο: *Un goût d'Italie. Céramiques et céramistes italiens en Provence du Moyen Âge au 20ème siècle*, Aubagne 1993, 100, εικ. 102· AMOURIC – RICHEZ – VALLAURI, *Vingt Mille Pots*, 121-124, εικ. 247-248, εικ. 250.

36. H. BLAKE, Pottery Exported from Northwest Italy Between 1450 and 1830: Savona, Albisola, Genoa, Pisa, and Montelupo, στο: *Archaeology and Italian Society. Prehistoric, Roman and Medieval Studies*, εκδ. G. BARKER – R. HODGES [Papers in Italian Archaeology II/ BAR Int. Ser. 182], Oxford 1981, 114-116· AMOURIC – RICHEZ – VALLAURI, *Vingt Mille Pots*, 121-124, εικ. 247-248, εικ. 250· YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 90-91, 207, αρ. CH.16.4.

Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος, Ψάθα

Ο ναός του Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου βρίσκεται στην περιοχή της Ψάθας, Δ.Ε. Βιλλίων, Δήμου Μάνδρας Ειδυλλίας. Πρόκειται για μονόχωρο δρομικό ναό, σχετικά μεγάλων διαστάσεων (16,5 μ. μήκος X 5,95 μ. πλάτος X 4 μ. ύψος), που ανάγεται στην όψιμη οθωμανική περίοδο. Στην ανατολική πλευρά φέρει ευρεία, προεξέχουσα του περιγράμματός του, ημικυκλική αψίδα με φωτιστική θυρίδα, επάνω από την οποία υπάρχει ανάγλυφος σταυρός με δυσδιάκριτη επιγραφή, που πιθανόν φέρει χρονολογία των αρχών του 19ου αι. Στα νότια της αψίδας έχει προσκολληθεί μεταγενέστερα μικρότερη, επίσης ημικυκλική κόγχη με χρήση οστεοφυλακίου. Η είσοδος στο ναό γίνεται μέσω δύο τοξωτών θυρών, εκ των οποίων μία κεντρική στη δυτική πλευρά και μία στη νότια, όπου ανοίγεται και ορθογώνιο παράθυρο. Εσωτερικά διατηρεί αποσπασματικά τοιχογραφικό διάκοσμο του 19ου αι.³⁷

Στους τοίχους του ναού έχουν εντοιχισθεί και διατηρούνται οκτώ εφυαλωμένα αγγεία, εκ των οποίων τέσσερα σε σταυρική διάταξη επάνω από την αψίδα του Ιερού στην ανατολική όψη και τέσσερα επάνω και εκατέρωθεν της φωτιστικής θυρίδας που ανοίγεται πάνω από το υπέρθυρο προσκυνητάριο στη δυτική όψη. Τα δύο από τα τέσσερα αγγεία της δυτικής πλευράς καλύπτονται στο μεγαλύτερο μέρος τους με ασβεστοεπίχρισμα ενώ τα άλλα δύο διατηρούνται τμηματικά (Εικ. 13). Σχεδόν ακέραια διατηρούνται τα τέσσερα πιάτα της ανατολικής όψης (Εικ. 4). Τα δύο πιάτα που αποτελούν το ανώτερο και το δεξί σκέλος της σταυρόσχημης διάταξης κοσμούνται στο κέντρο του πυθμένα πάνω σε λευκό επίχρισμα και κάτω από στιλπνή υποκίτρινη εφυάλωση, με γραπτό διάκοσμο με σχηματοποιημένη φυτική διακόσμηση ή με τριγωνικό σχηματοποιημένο σχηματισμό που θυμίζει δέντρο, θέματα της κεραμικής Τσανάκκαλε. Μικρές ερυθρές στιγμές πλαισιώνουν την κάθε σύνθεση. Δύο φαρδιές, περιφερικές, καστανές-ιώδεις ταινίες περιτρέχουν την άνω επιφάνεια του χείλους, εντός των οποίων στο ανώτερο αγγείο αναπτύσσονται τέσσερις ταινίες πλέγματος ίδιου χρώματος³⁸. Ανάλογης διακόσμησης κεραμικά

37. Το μνημείο είναι αδημοσίευτο.

38. Για σχετικά παραδείγματα: ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τα Κεραμικά του Αιγαίου*, 286, εικ. 396 και 283, εικ. 393 καθώς και 288 (για ακριβώς αντίστοιχα διακοσμητικά θέματα και για τον ίδιο δικτυωτό διάκοσμο στο χείλος): Τσανάκκαλε, *Το Κάστρο των Αγγείων*

έχουν χρονολογηθεί στο πρώτο μισό του 18ου αι.³⁹, σύμφωνα με τις επιμέρους φάσεις παραγωγής που έχουν προταθεί⁴⁰. Όμως ο εντοιχισμός τριών πιάτων με σχεδόν ανάλογη διακόσμηση σε μνημείο των Χανίων που χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 19ου αι., μαζί με άλλα αγγεία της ίδιας περιόδου του τέλους 18ου-πρώιμου 19ου αι., καθιστούν πιθανή την υστερότερη χρονολόγησή τους⁴¹. Τέσσερα πιάτα (Εικ. 4, 13) καλύπτονται με ιδιαίτερα σκούρα καστανή και στιλπνή εφυάλωση. Μπορούν να αναγνωριστούν ως προϊόντα της κεραμικής Τσανάκκαλε, βάσει τόσο της χαρακτηριστικής εφυάλωσης όσο και του χαρακτηριστικού σχήματος με φαρδύ χεῖλος με έντονη γωνίωση εσωτερικά⁴². Ενδεχομένως στην ίδια παραγωγή θα μπορούσε να ανήκει το πιάτο που αποτελεί την αριστερή κεραία της σταυρόσχημης διάταξης στα ανατολικά (Εικ. 4), του οποίου όλη η εσωτερική επιφάνεια φέρει λευκή παχύρρευστη υαλώδη επίστρωση, καθώς ανάλογα μονόχρωμα εφυαλωμένα πιάτα, αν και σπάνια, έχουν θεωρηθεί ως προϊόντα των ίδιων εργαστηρίων⁴³. Όμως, βάσει του τρόπου που έχουν δημιουργηθεί οι ρωγμές εσωτερικά και του ότι μακροσκοπικά η κεραμική ύλη είναι λευκωπής απόχρωσης, κρίνεται πιο πιθανό το αγγείο να αποτελεί παράδειγμα των λεγόμενων «Bianchi» (ή «monocroma

[Κατάλογος Περιοδικής Έκθεσης], εκδ. Μ. ΨΑΡΟΠΟΥΛΟΥ (γ. επιμ.) – ΕΙ. ΓΑΒΡΙΑΚΗ (επιμ.), Ρέθυμνο 2006, 80-81.

39. ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τα Κεραμικά του Αιγαίου*, 286, εικ. 396 και 283, εικ. 393 καθώς και 288· *Τσανάκκαλε*, εκδ. ΨΑΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΓΑΒΡΙΑΚΗ, 80-81.

40. Βλ. G. ÖNEY, *Türk Devri Çanakkale Seramikleri. Turkish Period Çanakkale Ceramics*, Ankara 1971, 50-52, 69 αρ. 21-22· ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τά Κεραμικά του Έλληνικού Χώρου*, Αθήνα 1995, 77, 84, 87-88.

41. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 113-114, εικ. 112-114, 206-207, 309, πίν. 5, CH.16. Για την προβληματική γύρω από τη χρονολόγηση των κεραμικών και τη σχετική βιβλιογραφία: Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, *Ιστορίες αγγείων της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας στην Κρήτη με βάση τα εντοιχισμένα κεραμικά: Ενδεικτικές μελέτες-περίπτωσης από το Λασιθί*, στο: *Ο Νέος Ελληνισμός: οι κόσμοι του και ο Κόσμος / Αφιέρωμα στην Καθηγήτρια Όλγα Κατσαρδότη-Hering*, εκδ. Α. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ – Μ. Δ. ΕΥΘΥΜΙΟΥ – Π. ΚΟΝΟΡΤΑΣ – Δ. Μ. ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΗΣ – Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ – Ι. ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΣ – Β. ΣΕΙΡΗΝΙΔΟΥ, Αθήνα 2021, 78, σημ. 23-25.

42. Για σχετικά παραδείγματα, βλ. ενδεικτικά: *Τσανάκκαλε*, εκδ. ΨΑΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΓΑΒΡΙΑΚΗ, 86-88, 97.

43. Για ένα σχετικό παράδειγμα: *Τσανάκκαλε*, εκδ. ΨΑΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΓΑΒΡΙΑΚΗ, 98 (πάνω αριστερά).

bianca»). Πρόκειται για κεραμικά ιταλικών εργαστηρίων, με ιδιαίτερη ακμή ιδίως από τον 16ο αι. και μετά, κυρίως στον 17ο και 18ο αι.⁴⁴, που διακρίνονται από συμπαγή κασσιτερούχα εφυάλωση που καλύπτει την επιφάνειά τους, χωρίς πρόσθετη διακόσμηση.

Τα δύο αγγεία στον κάθετο άξονα ακριβώς στο μέσον της δυτικής αετωματικής απόληξης (Εικ. 13), δεδομένης της κατάστασης διατήρησής τους, δεν μπορούν να αποδοθούν με βεβαιότητα σε κάποια κατηγορία. Πάντως ιδίως το ανώτερο φαίνεται να φέρει πολύχρωμο γραπτό διάκοσμο και ενδεχομένως αποτελεί παράδειγμα της πολύχρωμης ύστερης μαγιόλικα⁴⁵. Το ρηχό πιάτο αμέσως πιο κάτω ενδέχεται να αποτελεί δείγμα της παραγωγής της Απουλίας του 19ου αι. που χαρακτηρίζεται από ταινίες ιώδους χρώματος που πλαισιώνουν σχηματοποιημένους γαλάζιους ρόδακες στο χείλος⁴⁶.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΦΛΩΡΟΥ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΠΙΑΓΚΑΚΗ

Συνοπτικές παρατηρήσεις για τα εντοιχισμένα αγγεία

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, με εξαίρεση τα μονόχρωμα εφυσωμένα κεραμικά στη Μεταμόρφωση Σωτήρος, τα περισσότερα

44. Βλ. ενδεικτικά για αυτή την κατηγορία: BERTI, *Il museo della ceramica*, 352-353, αρ. 62b (για αντίστοιχο πιάτο των μέσων του 18ου αι.): I. DE LUCA – M. RICCI, *Le ceramiche dell' Ospedale dei Fornari*, *Bolletino di archeologia online* 4 (2013), 180, 182, εικ. 41, 183, εικ. 42, εικ. 43, 184, εικ. 45. Για ορισμένα πρωιμότερα παραδείγματα των ιταλικών αυτών παραγωγών βλ. ενδεικτικά: M.-L. VON WARTBURG, *Vestigia Leonis. Ceramica d'origine veneziana e norditaliana rinvenuta a Cipro*, *Cahiers du Centre d'Etudes Chypriotes* 43 (2013), 528-529, 535, εικ. 5, 4. Για ανάλογη παραγωγή μονόχρωμων εφυσωμένων αγγείων με λευκό επίχρυσμα και άχρωμη μολυβδούχα εφυάλωση, που διαφοροποιούνται από τα αντίστοιχα προϊόντα μαγιόλικα, με ακμή στη διάρκεια του 16ου, 17ου και 18ου αι. βλ. V. VERROCCHIO, *Ingobbiata monocroma*, στο: *La ceramica postmedievale in Abruzzo. Materiali dallo scavo di Piazza Caporali a Castel Frentano (CH)*, εκδ. D. TROIANO – V. VERROCCHIO [Documenti di archeologia postmedievale 1], Sesto Fiorentino 2002, 95-108 και ειδικά: 95, 97, 99, 101, 103, 105.

45. *Keramik aus Südtalien*, 116· BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO – MIRÓ I ALAIX, *The ceramics*, 43-44, 119, πίν. 37, 1-2.

46. *Keramik aus Südtalien*, 49-51· ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τα Κεραμικά του Αιγαίου*, 86, εικ. 98, 336-337, εικ. 471-472.

εντοιχισμένα αγγεία καλύπτουν την περίοδο από τον προχωρημένο 17ο και έως τις αρχές του 19ου αι. Ως προς την επιλογή των διακοσμητικών θεμάτων, από τελείως μονόχρωμα υστεροβυζαντινά αγγεία με πράσινη ή καστανή εφυάλωση τα νεότερα παραδείγματα είτε είναι και πάλι μονόχρωμα είτε διακοσμούνται με σχηματοποιημένα φυτικά θέματα ή αφηρημένες πινελιές. Από τα διατηρημένα αγγεία δεν διακρίνεται δηλαδή η πρόθεση να υποκρύπτεται κάποιο πρόσθετο μήνυμα, όπως έχει διεξοδικά αναλυθεί για άλλες περιπτώσεις⁴⁷, και φαίνεται η επιλογή να είναι αμιγώς διακοσμητική, με μία διάθεση πάντως συμμετρίας: μονόχρωμα ή σχεδόν μονόχρωμα αγγεία πλαισιώνουν άλλα με παραστάσεις (Άγιος Πέτρος) ή δημιουργούνται χωριστές ενότητες μεταξύ ακόσμητων και διακοσμημένων αγγείων (δυτική όψη Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου). Πάντως η επιλογή της σταυρόσχημης ή ανεστραμμένου τριγώνου διάταξης σε δύο μνημεία (Εικ. 4, 8) προφανώς υποκρύπτει θρησκευτικό συμβολισμό⁴⁸.

Όλα τα αγγεία αποτελούν προϊόντα εισαγωγής από τρεις περιοχές: την Ιταλία, τη Θράκη και τη Μικρά Ασία. Από την Ιταλία εντοπίζονται προϊόντα της Λιγουρίας τόσο του 17ου όσο και του 18ου-αρχών 19ου αι. όσο και της Απουλίας και Καμπανίας του 18ου-αρχών 19ου αι. Παράλληλα στα ίδια μνημεία έχουν εντοιχιστεί αγγεία από το Διδυμότειχο των αρχών του 19ου αι. ή από το Τσανάκκαλε του 18ου αι. Όλες οι περιπτώσεις δηλώνουν την πρόσβαση των κατοίκων των περιοχών, ορισμένες από τις οποίες βρίσκονται σε περάσματα, όπως ο Άγιος Πέτρος, και των υπευθύνων για τον εντοιχισμό τους σε προϊόντα από τα παραπάνω κέντρα της Δύσης και της Ανατολής και παρέχουν πολύτιμες μαρτυρίες για τα είδη κεραμικής που εισάγονταν στη δυτική Αττική όσο ακόμα τελούσε υπό Οθωμανική κυριαρχία.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ

47. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 82-84.

48. Βλ. σχετικά παραπάνω.

ΝΑΟΙ ΜΕ ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΕΝΑ ΑΓΓΕΙΑ ΣΤΟΝ ΠΕΙΡΑΙΑ, ΤΑ ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΡΓΟΣΑΡΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΑ ΚΥΘΗΡΑ

Εισαγωγή

Στο ηλεκτρονικό Corpus που συντάχθηκε το 2010 από το ΕΙΕ σε συνεργασία με το Υπουργείο Πολιτισμού δεν είχαν συμπεριληφθεί όλα τα μνημεία με εντοιχισμένα αγγεία αρμοδιότητας σήμερα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων. Σε εκείνη τη φάση είχε επιλεγεί μόνο το μοναστήρι της Παναγίας Φανερωμένης με το επαφτόμενο σε αυτό παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου. Ωστόσο, εντοιχισμένα αγγεία εντοπίζονται σε άλλα δέκα μνημεία σε περιοχές αρμοδιότητας της Εφορείας, δηλαδή στη Σαλαμίνα, στην Αίγινα, στην Ύδρα και στα Κύθηρα, όπως διαπιστώθηκε από τις δημοσιευμένες μελέτες ή έπειτα από έρευνα πεδίου. Στην εν λόγω μελέτη θα γίνει μία πρώτη αναφορά στους ναούς αυτούς, χωρίς να αποτελεί μια εξαντλητική καταγραφή τους. Τα εντοιχισμένα αγγεία, γνωστά ως *bacini* σώζονται σήμερα *in situ* στο μοναστήρι της Φανερωμένης, σε δύο ναούς της Ύδρας, στην Ομορφοκκλησιά και στους Ταξιάρχες Παλιαχώρας στην Αίγινα, στον ναό του Αγίου Γεωργίου Γκίνανι Σαλαμίνας και στον Άγιο Αντώνιο στα Κύθηρα. Σημειώνεται, ωστόσο, ότι στην πλειονότητα των ναών που θα μας απασχολήσουν στην εν λόγω μελέτη τα αγγεία είτε έχουν απολεσθεί τμηματικά ή εξολοκλήρου, όπως στα Δεϊμόνια και στους περισσότερους ναούς στην Παλιαχώρα Αίγινας, είτε οι όψεις των ναών έχουν πλήρως ασβεστωθεί, όπως στου Γκίνανι. Επομένως, στις περιπτώσεις αυτές τα αγγεία δεν αποτελούν κριτήριο χρονολόγησης των μνημείων, όπως στους ναούς που διασώζονται. Αποτελούν, ωστόσο, απόδειξη της πρακτικής του εντοιχισμού αγγείων στις περιοχές που θα αναφέρουμε, αντανakλώντας παράλληλα τις αισθητικές αντιλήψεις κάθε εποχής.

Γεωγραφική κατανομή

Από την έρευνα πεδίου που έχει πραγματοποιηθεί έως σήμερα διαπιστώνεται ότι η πρακτική του εντοιχισμού είναι γενικά περιορισμένη σε σχέση με τον αριθμό των ναών που διασώζονται στα νησιά που θα μας απασχολήσουν στη μελέτη αυτή. Ο μεγαλύτερος, συγκριτικά, αριθμός ναών με εντοιχισμένα αγγεία εντοπίζεται στην Αίγινα, όπου καταγράψαμε πέντε ναούς με τους τέσσερις να συγκεντρώνονται στον

μεσαιωνικό οικισμό της Παλιαχώρας όπου συνολικά οι σωζόμενες εκκλησίες ανέρχονται σε τριανταπέντε (35) περίπου, με άλλες έξι των βυζαντινών χρόνων να καταγράφονται στο νησί⁴⁹. Παρόμοιος, μικρός αριθμός ναών εντοπίζεται και στα υπόλοιπα νησιά. Έτσι, στη Σαλαμίνα *bacini* διασώζονται σε τρία μόνο μνημεία, με τα δύο εξ αυτών να αποτελούν μοναστηριακά καθιδρύματα⁵⁰. Στα Κύθηρα οι δύο ναοί με εντοιχισμένα αγγεία που απαντούν στο νησί περιορίζονται στον οικισμό της Παλαιοχώρας, όπου σώζεται σήμερα αξιόλογος αριθμός εκκλησιών σε ερειπιώδη όμως κατάσταση, αν και στο υπόλοιπο νησί καταγράφονται περίπου σαράντα εκκλησίες των βυζαντινών χρόνων και ακόμη περισσότερες των μεταβυζαντινών, στις οποίες ωστόσο δεν έχουν τοποθετηθεί αγγεία⁵¹. Στην Ύδρα *bacini* εντοπίζονται σε δύο μόνο ναούς, αριθμός μικρός στο σύνολο των 138 εκκλησιών που διασώζονται στο νησί σύμφωνα με την καταγραφή του Γκίκα-Χελιώτη⁵².

Στοιχεία αρχιτεκτονικής και χρονολόγησης

Σε αντίθεση με άλλες περιοχές, η πρακτική του εντοιχισμού δεν περιορίζεται σε ναούς ενός μόνο αρχιτεκτονικού τύπου ή μίας μόνο χρονικής περιόδου, αν και φαίνεται ότι ο μονόχωρος ναός αποτελεί τον επικρατέστερο τύπο. Για παράδειγμα στην Παλιαχώρα της Αίγινας καταγράφονται τρεις μεταβυζαντινοί ναοί, μονόχωροι στο σύνολό τους με εκείνον του Αγίου Διονυσίου-Επισκοπής στον τύπο του δρομικού μονόχωρου με τρούλλο και πλάγιο κλίτος. Ο ναός των Ταξιαρχών στην Παλιαχώρα διαφέρει, καθώς είναι χτισμένος στον αρχιτεκτονικό τύπο του ελεύθερου σταυρού με τρούλλο και χρονολογείται πιθανώς στον 15ο-16ο αι. Μονόχωρος είναι και ο ναός της Ομορφοκκλησιάς, για τον οποίο προτείνουμε τη χρονολόγησή του στον

49. Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Παλιαχώρα τῆς Αἰγίνης. Ἱστορική καί μορφολογική Ἑξέταση τῶν μνημείων*, Αθήνα 1962· Σ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Χριστιανική Αἴγινα. Γενική καί ἐκκλησιαστική ἱστορία. Ἅγιοι - Εἰσκόποι - Πρεσβύτεροι - Ἐκκλησίες - Μοναστήρια*, Αθήνα 2009.

50. Για τους βυζαντινούς ναούς στη Σαλαμίνα βλ. Επιλεκτικά, Κ. ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ - Χ. ΠΙΝΑΤΣΗ, Ναοδομία της μέσης βυζαντινής περιόδου στη Σαλαμίνα, ΑΔ 49-50 (1994-1995): Μελέτες, 165-194.

51. Για τους βυζαντινούς ναούς του νησιού βλ. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ - Ι. ΜΠΘΑ, *Ευρετήριο βυζαντινών τοιχογραφιών Κυθήρων*, Αθήνα 1997.

52. Δ. ΓΚΙΚΑΣ-ΧΕΛΙΩΤΗΣ, *Ἡ Χριστιανική Ὑδρα*, Ὑδρα 1938, 14-25.

13ο αι., την εποχή δηλαδή που το νησί βρισκόταν υπό λατινική κυριαρχία. Ο ναός της Ομορφοκκλησιάς αποτελεί το πρωιμότερο παράδειγμα της πρακτικής του εντοιχισμού αγγείων στην Αίγινα, όπως αντίστοιχα ο ναός του Αγίου Γεωργίου στο Γκίνανι Σαλαμίνας, σταυρεπίστεγος ναός κτισμένος πιθανώς την εποχή της λατινικής κυριαρχίας στο νησί (1204-1462). Τα μεταγενέστερα παραδείγματα στη Σαλαμίνα είναι των οθωμανικών χρόνων και διαφορετικών αρχιτεκτονικών τύπων, με το μεγαλόπρεπο καθολικό της Φανερωμένης να αποτελεί το πιο λαμπρό παράδειγμα, κατασκευασμένο στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής με τρούλλο και τέσσερις πυργίσκους εν είδει ψευδοτρούλλων. Στα Κύθηρα, πάλι, αξιόλογος είναι ο ναός του Αγίου Αντωνίου, δίκλιτος με άνισου μεγέθους κλίτη, ο οποίος αποτελεί το μοναδικό ίσως παράδειγμα από εκείνα που θα εξετάσουμε παρακάτω, κατασκευασμένο στον 15ο αι., την εποχή δηλαδή που τα Κύθηρα τελούσαν υπό βενετική κυριαρχία.

Διατάξεις αγγείων

Ως προς τον τρόπο εντοιχισμού επικρατεί η τοποθέτησή των αγγείων ανά τριάδες, με την τριγωνική διάταξη να επικρατεί, συνήθως στην πλευρά όπου βρίσκεται η κύρια θύρα εισόδου στον ναό, η οποία κοσμεύεται επιπροσθέτως με αρχιτεκτονικά μέλη, πώρινα πλαίσια κ.ά. (π.χ. καθολικό Φανερωμένης, Λεϊμόνια, Γκίνανι, Άγιος Αντώνιος). Η τριγωνική διάταξη εφαρμόζεται επίσης στον ανατολικό τοίχο επάνω από την κόγχη (Φανερωμένη καθολικό και παρεκκλήσι, Λεϊμόνια, Άγιος Αντώνιος), ή ακόμη και στον τρούλλο όπως στη Φανερωμένη. Απαντά επίσης η πρακτική του εντοιχισμού τριών αγγείων περιμετρικά της κόγχης επάνω από τη θύρα εισόδου (Ομορφοκκλησιά), η οποία στα Λεϊμόνια και στον Άγιο Νικόλαο στην Ύδρα κοσμεύεται με τοιχογραφία. Ο αριθμός τρία εφαρμόζεται επίσης στον Άγιο Ελευθέριο Ύδρας, όπου τρία αγγεία εντοιχίζονται στην ανατολική όψη σε κάθε πλευρά της τρίπλευρης αψίδας, σε οριζόντια όμως σειρά. Οριζόντια είναι, επίσης, η διάταξη των αγγείων σε δύο ναούς της Παλιαχώρας στην Αίγινα, όπου λαξεύονται στις παρυφές του υπερθύρου επάνω από την κεντρική είσοδο του ναού.

Άγιος Γεώργιος, θέση Γκίνανι, Σαλαμίνα

Το παλαιότερο παράδειγμα εντοιχισμού αγγείων στη Σαλαμίνα παρατηρείται στον σταυρεπίστεγο ναΐσκο του Αγίου Γεωργίου στη θέση Γκίνανι,

όπου διασώζονται επίσης ερείπια συγκροτήματος κτηρίων πιθανώς των μεταβυζαντινών χρόνων. Ο ναός, κτισμένος πιθανώς την εποχή της λατινικής κυριαρχίας στο νησί (1204-1462), είναι κατασκευασμένος με αργολιθοδομή και ημιλαξευτούς λίθους με παρεμβολή μικρών πλίνθων. Εντοπίζονται, σποραδικά, αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση, όπως τμήμα κοσμήτη στη δυτική πρόσοψη του ναού επάνω από τη θύρα εισόδου. Ψηλότερα, στην αετωματική απόληξη του δυτικού τοίχου, εντοχίζονται τρεις μικρές κούπες σε πυκνή τριγωνική διάταξη (Εικ. 14). Τα αγγεία, αν και διατηρούνται στη θέση τους, έχουν πλήρως καλυφθεί με στρώμα ασβέστη, όπως το σύνολο του ναού, γεγονός που δεν επιτρέπει περισσότερες παρατηρήσεις και κυρίως τη σαφέστερη χρονολόγηση του μνημείου. Είναι, ωστόσο, ενδιαφέρον ότι ο συγκεκριμένος ναός αποτελεί το πρωιμότερο παράδειγμα της πρακτικής του εντοιχισμού αγγείων στη Σαλαμίνα, υιοθετώντας μία πρακτική που εμφανίζεται ήδη από τον 11ο αι. στους Αγίους Θεοδώρους (Κλαυθμώνος)⁵³ και στη Σωτείρα Λυκοδήμου στην Αθήνα⁵⁴, αλλά και σε πολλά μνημεία της Μέσα Μάνης⁵⁵.

Μονή Παναγίας Φανερωμένης, Σαλαμίνα

Πρόκειται για ένα αξιόλογο μοναστηριακό συγκρότημα των μεταβυζαντινών χρόνων, την εποχή δηλαδή της οθωμανικής κυριαρχίας στο νησί, στο κέντρο του οποίου βρίσκεται το καθολικό, αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου και το εφαπτόμενο σε αυτό παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου, και τα δύο με εντοιχισμένα αγγεία στις όψεις τους. Το καθολικό ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής με τρούλλο (εξωτερικές

53. Βλ. ενδεικτικά Γ. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Έντοιχισμένα κεραμικά στίς όψεις των μεσαιωνικών καί επί Τουρκοκρατίας εκκλησιών μας. II. Τα κεραμικά των Αγίων Θεοδώρων*, Αθήνα 1978, 21-22, εικ. 16-18· *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 1978, 228 (λήμμα: ΑΙΚ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ).

54. A. H. S. MEGAW, *Glazed Bowls in Byzantine Churches*, ΔΧΑΕ περ. Δ' 4 (1964-1965), 126. Για πιο εκτενή βιβλιογραφία βλ. στο Μέρος Α', στην ενότητα Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών.

55. A. G. YANGAKI, *The bacini in churches of the Mesa Mani (Peloponnese)*, στο: *Proceedings of the 12th AIECM3 Congress on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics*, τ. II, εκδ. P. PETRIDIS – A. G. YANGAKI – N. LIAROS – E.-E. BIA [IHR/NHRF Research Library 10], Athens 2021, 627-639. Για μία αποδελτίωση των ναών με εντοιχισμένα αγγεία και τη σχετική βιβλιογραφία: YANGAKI, *Speaking Ceramics*, 29-31.

διαστάσεις: 21,65X13,50μ.)⁵⁶. Η επιμελημένη κατασκευή στεγάζεται με δίρριχτη στέγη στο μέσον της οποίας υψώνεται τρούλλος αθηναϊκού τύπου, ενώ στις τέσσερις γωνίες της υπάρχουν τέσσερις πυργίσκοι εν είδει ψευδοτρούλλων. Στις στενές όψεις το καθολικό είναι κατασκευασμένο από λαξευτό πωρόλιθο (κογχυλιάτες λίθους), ενώ ο βόρειος και ο νότιος τοίχος είναι στο μεγαλύτερο μέρος τους από αργολιθοδομή. Στο άνω τμήμα η τοιχοποιία ακολουθεί ατελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα⁵⁷. Στη νότια πλευρά του καθολικού εφάπτεται το μεταγενέστερο κατασκευαστικά μονόκλιτο καμαροσκέπαστο παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου· τα παράθυρα του νότιου τοίχου του καθολικού έχουν φραγεί από τον βόρειο τοίχο του παρεκκλησίου, στοιχείο που υποδεικνύει την προσθήκη του ναού του Αγίου Νικολάου σε επόμενη κατασκευαστική φάση. Το παρεκκλήσι έχει σήμερα δίρριχτη στέγαση, όπως άλλωστε ήταν η αρχική σύμφωνα με σχέδια του 1812 και του 1850 των περιηγητών C. Hallerstein και L. A. Winstrup, αντίστοιχα⁵⁸, αν και σε κάποια φάση, μετά το 1850, η στέγη ήταν μονόρριχτη με κλίση από βορρά προς νότο, όπως προκύπτει από τις εμφραγμένες σήμερα οπές των ξύλινων δοκών της στέγης που άλλοτε εφάρμοζαν στον νότιο τοίχο του καθολικού.

Κατά τα έτη 2022 και 2023 πραγματοποιήθηκαν επισκευαστικές εργασίες στη στέγη και στα δομικά κονιάμα του καθολικού και άμεσα σωστικά μέτρα συντήρησης των τοιχογραφιών⁵⁹. Κατά τις εργασίες δεν

56. Για τη μονή βλ. επιλεκτικά, Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Ἡ ἐν Σαλαμῖνι Μονὴ τῆς Φανερωμένης, ΕΕΒΣ* 1 (1924), 109-138· Χ. ΓΚΗΤΑΚΟΣ, *Ἡ Μονὴ Φανερωμένης Σαλαμῖνος ἐξ ἀπόψεως ἱστορικῆς, ἀρχαιολογικῆς καὶ ἀγιογραφικῆς*, Αθήνα 1966· Μ. ΜΠΡΗΣ, *Το καθολικό της Μονῆς Φανερωμένης στη Σαλαμίνα, Ἐκκλησίες μετὰ τὴν Ἄλωση* 3 (1989), 176-187· Γ. ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ, *Ἡ λατινικὴ φάση τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Φανερωμένης στη Σαλαμίνα καὶ ἡ ἀνοικοδόμησή του κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν*, ΔΧΑΕ περ. Δ' 28 (2007), 131-146.

57. Στο κάτω τμήμα του καθολικού, στην ανατολική και βόρεια πλευρά, έχει τοποθετηθεί κατὰ τὴ διάρκεια επισκευαστικῶν εργασιῶν σε μεταγενέστερους χρόνους μία ζώνη ἀπὸ πλακίδια ἀπὸ τσιμεντοκονία, ἡ οποία δὲν επιτρέπει νὰ διαγνωσθεῖ ὁ ἀρχικὸς τρόπος δόμησης.

58. Θ. ΜΠΙΛΗΣ, *Τὸ κωδωνοστάσιον τῆς μονῆς Φανερωμένης Σαλαμῖνας* (1853), στο: *Β' Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιον Νεοελληνικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Τέχνης (Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο 26-27 Νοεμβρίου 2010). Πρακτικά*, ἐκδ. Ι. ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ – Σ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Αθήνα 2012, 182-183, εἰκ. 10-12· ΜΠΡΗΣ, *Το καθολικό τῆς Μονῆς Φανερωμένης στὴν Σαλαμίνα*, 187.

59. Οἱ εργασίες πραγματοποιήθηκαν με χρηματοδότηση τοῦ Ἰδρύματος Αἰγέας καὶ

βρέθηκαν στοιχεία που να τεκμηριώνουν την ύπαρξη διαφορετικών κατασκευαστικών φάσεων του καθολικού, το οποίο φαίνεται πως είχε μία μόνο οικοδομική φάση⁶⁰. Άλλωστε, αρχαιολογικά δεδομένα όπως η αρχιτεκτονική του μνημείου και ο τρόπος δόμησης, που ομοιάζουν κατά πολύ με ανώνυμη εκκλησία στην Ακροκόρινθο της ίδιας περίπου εποχής⁶¹, η διακόσμηση του καθολικού με εντοιχισμένα αγγεία τύπου Ιζνίκ και ιταλικών του 16ου/17ου αι., όπως θα δούμε στη συνέχεια, επιγραφή στο πλαίσιο της πύλης με τη χρονολογία 1661 (ΑΨΞΑ) και αρχειακά τεκμήρια⁶² καθώς και η χρήση ως δομικού υλικού αρχαίου ενεπίγραφου γλυπτού στη βάση της ανατολικής πλευράς του ναού το οποίο ο ξένος περιηγητής Vernon κατέγραψε κατά την επίσκεψή του στην Ελευσίνα το 1675⁶³, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο ναός κτίστηκε μετά το 1675 και σίγουρα πριν το 1717, χρονολογία χαράγματος επί αρχαίου λίθου στην ανατολική πλευρά του ναού. Σημειώνεται, τέλος, ότι η διακόσμηση του μνημείου με τοιχογραφίες πραγματοποιήθηκε το 1735 από τον Αργείο Γεώργιο Μάρκο και τους μαθητές του, όπως αναφέρεται στο ειλητάριο αγγέλου στη νοτιοδυτική παραστάδα του ναού, ενώ κατά τις εργασίες συντήρησης δεν βρέθηκαν στοιχεία παλαιότερων διακοσμητικών φάσεων⁶⁴.

Το καθολικό είναι κτισμένο με ιδιαίτερη επιμέλεια και διακοσμητική διάθεση, κατά κύριο λόγο στην κύρια όψη, όπως φανερώνει η χρήση αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών (ανατολική πλευρά και ενδεχομένως

επίβλεψη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων, σύμφωνα με την εγκεκριμένη από το ΥΠΠΟ αρχιτεκτονική μελέτη των Κλήμη Ασλανίδη και Χριστίνα Πινάτση. Για τα δομικά κονιάματα εκπονήθηκε μελέτη από την Ιουλία Βομπίρη.

60. Διαφορετική άποψη είχε διατυπώσει ο Γρηγόρης Πουλημένος, βλ. ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ, Η λατινική φάση του καθολικού της μονής Φανερωμένης, 137 κ.ε.

61. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, Μία ανώνυμη εκκλησία του Άκροκορίνθου και η Φανερωμένη της Σαλαμίνας, *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά*, Αθήνα (1960), 41-49.

62. Στη χρονολόγηση του μνημείου συνηγορούν επίσης οι γραπτές πηγές σύμφωνα με τις οποίες η μονή οικοδομήθηκε από τον Άγιο Λαυρέντιο από τα Μέγαρα περί το 1670, στα ερείπια προγενέστερου ερειπωμένου ναού, αν και η πληροφορία αυτή δεν έχει επιβεβαιωθεί από τα αρχαιολογικά δεδομένα έως σήμερα. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ ἐν Σαλαμίνι Μονὴ Φανερωμένης, 119.

63. V. D. MERITT, Epigraphic Notes of Francis Vernon, *Hesperia Supplements* 8 (1949), 226-227. Την επισήμανση αυτή οφείλω στην αρχαιολόγο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων Μαρία Γρηγοριάδου, την οποία και ευχαριστώ.

64. ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ, Η λατινική φάση του καθολικού της μονής Φανερωμένης, 133, υποσημ. 21.

βόρεια), μαρμάρινων θωρακίων και τμήμα επιστηλίου των βυζαντινών χρόνων στη δυτική όψη, οδοντωτών ταινιών, πλίνθων μεταξύ των πελεκητών λίθων, μαρμάρινων γείσων κ.ά. Η διάθεση αυτή ενισχύεται με την τοποθέτηση των εντοιχισμένων αγγείων, τα γνωστά ως *bacini* στην ανατολική και δυτική όψη, στον οκταγωνικό τρούλλο, και στον νοτιοανατολικό πυργίσκο⁶⁵. Στη δυτική πρόσοψη του καθολικού, ιδιαίτερα φροντισμένη στο σύνολό της καθώς στην πλευρά αυτή βρίσκεται η κύρια θύρα εισόδου στον ναό πλαισιωμένη από δύο ακόμη εισόδους, έχουν τοποθετηθεί επτά αγγεία τύπου Ιξνίκ στο τύμπανο της αετωματικής απόληξης του δυτικού τοίχου. Τα αγγεία αυτά έχουν εντοιχιστεί με ιδιαίτερη συμμετρία, ανά δύο τριάδες, οι οποίες στέφονται από ένα ακόμη πινάκιο σε μεγαλύτερο μέγεθος και πολύ καλής ποιότητας, δημιουργώντας μία τριγωνική διάταξη. Η τριγωνική διάταξη ανά τριάδες επαναλαμβάνεται και στον οκταγωνικό τρούλλο, όπου έχουν εντοιχιστεί 18 στο σύνολό τους κεραμικά αγγεία, ανά τρία στις πέντε πλευρές του τρούλλου (βόρεια, ανατολική και νότια) πάνω από το τοξωτό θύρωμα. Από ένα αγγείο υπάρχει σε δύο πλευρές του τρούλλου που βλέπουν προς δυσμάς, ενώ μία πλευρά του είναι ακόσμητη. Ο αριθμός των τριών επαναλαμβάνεται και στην ανατολική πλευρά, όπου στο τύμπανο της αετωματικής απόληξης του ανατολικού τοίχου του ναού έχουν εντοιχιστεί τρία πινάκια. Ένα ακόμη πινάκιο έχει τοποθετηθεί στη δυτική πλευρά του νοτιοανατολικού πυργίσκου, επάνω από τη θύρα εισόδου σε αυτόν. Ως προς τον τρόπο εντοιχισμού τους παρατηρούμε ότι λαξεύονται υποδοχές στον πελεκητό πωρόλιθο, μέσα στις οποίες τοποθετούνται τα αγγεία με τη χρήση λεπτού στρώματος κονιάματος. Για τη στήριξή τους χρησιμοποιούνται κατά περίπτωση λεπτά κόκκινα τούβλα (πλίνθοι) μπηγμένα στο κονίαμα, τα οποία πλαισιώνουν και ταυτόχρονα εξαίρουν το αγγείο, όπως για παράδειγμα στην ανατολική ή στη βόρεια πλευρά του τρούλλου⁶⁶. Σημειώνεται, ότι η πρακτική του

65. Γ. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Έντοιχισμένα κεραμεικά στίς ὄψεις τῶν μεσαιωνικῶν καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐκκλησιῶν μας*. IV. *Τὰ κεραμεικά τοῦ καθολικοῦ τῆς Παναγίας Φανερωμένης τῆς Σαλαμίνας*, Αθήνα 1980.

66. Η βόρεια πλευρά αντιστοιχεί στον αρ. 13 του Νικολακόπουλου, βλ. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ κεραμεικά τοῦ καθολικοῦ τῆς Παναγίας Φανερωμένης*, 9, 21, 23, εικ. 43. Η ανατολική πλευρά αντιστοιχεί στον αρ. 7 του Νικολακόπουλου, βλ. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ κεραμεικά τοῦ καθολικοῦ τῆς Παναγίας Φανερωμένης*, 13, εικ. 10.

εντοιχισμού αγγείων εισηγμένων ή τοπικών εργαστηρίων στις όψεις των εκκλησιών του ελλαδικού χώρου ήταν ιδιαίτερα προσφιλή κατά τους οθωμανικούς χρόνους, με χαρακτηριστικά παραδείγματα να αποτελούν οι μοναστηριακοί ναοί του Αγίου Νικολάου στα Άνω Βάθεια Ευβοίας, του Μεγάλου Μετεώρου και της Λουκούς Κυνουρίας⁶⁷.

Από το σύνολο των είκοσι οκτώ (28) αγγείων στο καθολικό της μονής Φανερωμένης σώζονται δεκαεννέα (19), τα οποία, σε σχέση με τη δημοσίευση του 1980 του Γεώργιου Νικολακόπουλου, έχουν υποστεί φθορές. Τα αγγεία είναι όλα γραπτά, εισηγμένα από την Ανατολή και τη Δύση, δηλαδή Ιζνίκ κυρίως του 16ου και λιγότερα του 17ου αι. και ιταλικά της ίδιας εποχής, με εξαίρεση ένα εγχάρακτο αγγείο μεταβυζαντινών χρόνων⁶⁸ και είναι στο σύνολό τους καλής ποιότητας κεραμική. Γενικά υπάρχει μία τάση να τοποθετούνται ανά κατηγορίες, χωρίς όμως αυτό να είναι απόλυτο, στοιχείο που υποδεικνύει ότι ο κατασκευαστής του καθολικού όχι μόνο γνώριζε την περιοχή προέλευσή τους αλλά επεδίωκε και την ομοιομορφία. Για παράδειγμα στη δυτική όψη και τα επτά εντοιχισμένα πινάκια είναι Ιζνίκ, δημιουργώντας ένα καλαίσθητο σύνολο. Στην κορυφή της τριγωνικής διάταξης τοποθετείται ένα μεγάλο, καλής ποιότητας πινάκιο με εντυπωσιακή διακόσμηση από μπλε τουλίπες και κόκκινα τριαντάφυλλα των εργαστηρίων του Ιζνίκ (1565-1580)⁶⁹ (Εικ. 15). Στον τρούλλο πάλι, στην πλευρά που βλέπει προς νότο, τα τρία αγγεία είναι εισηγμένα από την Ιταλία, το κεντρικό με άσπρο κασσιτερούχο υάλωμα συνδυάζεται με δύο κούπες με πανομοιότυπη

67. A. BALLIAN, *Bacini or Immured plates in Greek churches*, Athens 2023, 18-20, εικ. 3, 7-9, 39-43, εικ. 29-33, 48-51, εικ. 42-43.

68. Τα αγγεία καταγράφηκαν από την Αναστασία Γ. Γιαγκάκη στο πλαίσιο του *corpus* του προγράμματος, με την προσθήκη σχετικής βιβλιογραφίας και περαιτέρω ταυτίσεις σε σχέση με τις αρχικές του Νικολακόπουλου. Βλ. συγκεντρωτικά: Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Λήμματα: ΚΑΘΟΛΙΚΟΜΟΝΙΑΝΦΑΝΕΡ/ΣΑΛ/ΝΑΤΤ/ΑΓ1-26 <<https://immuredvessels.gr/database/monuments-search/#11838>>· Ημερομηνία επίσκεψης: 03.04.2024, από όπου οι σύνδεσμοι για τα επιμέρους αγγεία.

69. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ κεραμικὰ τοῦ καθολικοῦ τῆς Παναγίας Φανερωμένης*, 15, εικ. 23· Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Λήμματα: ΚΑΘΟΛΙΚΟΜΟΝΙΑΝΦΑΝΕΡ/ΣΑΛ/ΝΑΤΤ/ΑΓ1 <<https://immuredvessels.gr/database/monuments-archive/#11868>, ΝΑΤΤ1>· Ημερομηνία επίσκεψης: 30.03.2024. Για παράλληλα βλ. Ν. ΑΤΑΣΟΥ – J. RABY, *Iznik: The Pottery of Ottoman Turkey*, London 1989, εικ. 698.

σχεδόν γραπτή πολύχρωμη διακόσμηση⁷⁰ (Εικ. 16). Κούπες με παρόμοιο διάκοσμο σε κίτρινο, πορτοκαλί και μπλε χρώμα βρέθηκαν κατά τη διάρκεια ανασκαφικής έρευνας στην Παλαιόχωρα Χανίων⁷¹. Πιθανώς συνδέονται με τα εργαστήρια του Μοντελούπο⁷², προϊόντα των οποίων απαντούν επίσης στην όψη του καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου⁷³. Αντίθετα, στη νοτιοανατολική πλευρά του τρούλλου έχουν τοποθετηθεί δύο ιταλικά του 17ου αι. σε συνδυασμό με ένα εγχάρακτο μεταβυζαντινό πινάκιο του 16ου αι., τα οποία αν και διαφορετικής προέλευσης ταιριάζουν χρωματικά⁷⁴. Από αυτή την ομάδα ενδιαφέροντα είναι τα δύο ιταλικά αγγεία με τον λεγόμενο «μαρμαρόμορφο διάκοσμο», προϊόντα των εργαστηρίων της Τοσκάνης κυρίως της Pisa, του δεύτερου μισού του 16ου και των αρχών του 17ου αι.⁷⁵ (Εικ. 17). Η επιλογή «μαρμαρόμορφων»

70. Η νότια είναι η πλευρά αρ. 9 του Νικολακόπουλου, βλ. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ κεραμεικὰ τοῦ καθολικοῦ τῆς Παναγίας Φανερωμένης*, 9, 16, 17, 19, εικ. 33, 35, 37· Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Λήμματα: ΚΑΘΟΛΙΚΟΜΟΝΙΑΝΦΑΝΕΡ/ΣΑΛ/ΝΑΤΤ/ΑΓ8, ΑΓ9, ΑΓ10 <<https://immuredvessels.gr/database/monuments-archive/#11868>, ΝΑΤΤ8, ΝΑΤΤ9, ΝΑΤΤ10>· Ημερομηνία επίσκεψης: 30.03.2024.

71. *Πηλός & Χρώμα*, εκδ. Μ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗ, Αθήνα 2007, 104 (λήμμα 63: Α. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗ), 108 (λήμμα 66: Κ. ΨΑΡΑΚΗΣ).

72. Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Λήμματα: ΚΑΘΟΛΙΚΟΜΟΝΙΑΝΦΑΝΕΡ/ΣΑΛ/ΝΑΤΤ/ΑΓ9, ΑΓ10 <<https://immuredvessels.gr/database/monuments-archive/#11868>>· Ημερομηνία επίσκεψης: 30.03.2024. Για τα κεραμικά που αποδίδονται σε εργαστήρια του Μοντελούπο βλ. BERTI, *Il museo della ceramica*, 316, αρ. 40 m-n.

73. BALLIAN *Bacini or Immured plates*, 31-32, εικ. 16-19, 38-39, εικ. 25, 26. Με τα εργαστήρια του Μοντελούπο συνδέονται επίσης αγγεία που έχουν τοποθετηθεί στο μοναστήρι του Δούσιου (BALLIAN, *Bacini or Immured plates*, 31-32, εικ. 16-19) και του Αγίου Γεωργίου στη Θέρισο στα Χανιά Κρήτης (Α. Γ. YANGAKI, *Immured Vessels in the Church of Agios Georgios at Theriso (Crete)*, *Archeologia Medievale* 39 (2012), 363-365, εικ. 5-8).

74. Η νοτιοανατολική είναι η πλευρά αρ. 8 του Νικολακόπουλου, βλ. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ κεραμεικὰ τοῦ καθολικοῦ τῆς Παναγίας Φανερωμένης*, 9, 16, 17, εικ. 27, 29, 31· Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Λήμματα: ΚΑΘΟΛΙΚΟΜΟΝΙΑΝΦΑΝΕΡ/ΣΑΛ/ΝΑΤΤ/ΑΓ11-13 <<https://immuredvessels.gr/database/monuments-archive/#11868>>· Ημερομηνία επίσκεψης: 30.03.2024.

75. Για επιλεκτική βιβλιογραφία βλ. G. BERTI, *Ingobbiate e graffite di area pisana. Fine XVI-XVII secolo*, στο: *Atti del XXVII Convegno internazionale della Ceramica di Albisola*, Firenze 1994, 355-392· G. BERTI – E. TONGIORGI, *Aspetti della produzione pisana di ceramica ingobbata*, *Archeologia Medievale* 9 (1982), 141-174· A. VALERY, *Marbleized pottery in Tuscany (1550-1650)*, *Medieval Ceramics* 33 (2012), 10-23, εικ. 5.

αγγείων για τη διακόσμηση της όψης της Φανερωμένης είναι μάλλον σπάνια, αν και αυτού του τύπου τα κεραμικά κυκλοφορούσαν στον ελλαδικό χώρο, για παράδειγμα αγγεία με μαρμαρόμορφο διάκοσμο ιταλικών εργαστηρίων έχουν επίσης βρεθεί στην Παλαιόχωρα Χανίων⁷⁶, αξιόλογο παράδειγμα αποτελεί ένα ακόμη *bacino* εντοιχισμένο στην Αγία Τριάδα στο Μπρίκι (Μέσα Μάνη)⁷⁷. Επιπροσθέτως, στη βορειοανατολική πλευρά του τρούλλου έχουν εντοιχιστεί δύο ιταλικά πινάκια με αδιαφανή κασσιτερούχα εφυάλωση και διακόσμηση θυρεού ή άνθους στο χεῖλος, μαζί με ένα αγγείο πιθανώς τύπου Ιζνίκ⁷⁸.

Στο Παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου στα νότια της μονής Φανερωμένης είχαν τοποθετηθεί άλλοτε εννέα αγγεία, αν και σήμερα σώζονται τα οκτώ⁷⁹. Τρία κεραμικά, σε τριγωνική διάταξη, έχουν εντοιχιστεί στην αετωματική απόληξη του ανατολικού τοίχου και ομοίως τρία αγγεία ψηλά στην αψίδα του Ιερού, επάνω από το αγιοθύριδο⁸⁰ (Εικ. 18). Τρία ακόμη κεραμικά, πλέον σώζονται τα δύο, κοσμούν τη νότια πλευρά επάνω από τη θύρα εισόδου του παρεκκλησίου⁸¹ (Εικ. 19). Τα τελευταία παισιώνουν μαρμάρινο σταυρό. Είναι στο σύνολό τους μεταβυζαντινά, έγχρωμα εγχάρακτα ή μονόχρωμα εφυαλωμένα, και χρονολογούνται στον 16ο και 17ο αι. Σημειώνεται, τέλος, ότι όπως προκύπτει από γκραβούρα του 1812 του περιηγητή Hallerstein,

76. Πηλός & Χρώμα, εκδ. Μ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗ, 118-119, αρ. 76-77 (Κ. ΨΑΡΑΚΗΣ).

77. YANGAKI, *The bacini in Churches of the Mesa Mani*, 628, πίν. 1, 636, εικ. 7, VI.

78. Η βορειοανατολική είναι η πλευρά αρ. 14 του Νικολακόπουλου, βλ. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ κεραμεικὰ τοῦ καθολικοῦ τῆς Παναγίας Φανερωμένης*, 9, 21, 23-24, εικ. 45, 47, 49· Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Λήμμα: ΚΑΘΟΛΙΚΟΜΟΝΙΑΝΦΑΝΕΡ/ΣΑΛ/ΝΑΤΤ/ΑΓ18, ΑΓ23 <<https://immuredvessels.gr/database/monuments-archive/#11868>>. Ημερομηνία επίσκεψης: 30.03.2024. Αγγεία με θυρεούς απαντούν σε ιταλικά εργαστήρια κατά τον 16ο και 17ο αι., βλ. Επιλεκτικά D. BANZATO – M. MUNARINI, *Ceramiche del '600 e '700 dei Musei Civici di Padova*, Venezia 1995, 144 αρ. 195, 155 αρ. 211, 212.

79. Για μία πρώτη παρουσίαση των κεραμικών: Γ. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τα κεραμικά του παρεκκλησίου της Φανερωμένης Σαλαμίνας*, *Αρχαιολογία* 28 (1988), 81-84.

80. Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Λήμμα: ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΝΙΑΝΦΑΝΕΡ/ΣΑΛ/ΝΑΤΤ/ΑΓ1-6 <<https://immuredvessels.gr/database/monuments-search/#11825-#11828>>. Ημερομηνία επίσκεψης: 30.03.2024.

81. Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Λήμμα: ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΝΙΑΝΦΑΝΕΡ/ΣΑΛ/ΝΑΤΤ/ΑΓ7-9 <<https://immuredvessels.gr/database/monuments-search/#11832>>. Ημερομηνία επίσκεψης: 30.03.2024.

στη δυτική πλευρά του παρεκκλησίου φαίνεται ότι είχαν εντοιχιστεί σειρά αγγείων περιμετρικά του ανακουφιστικού τόξου, επάνω από την περίτεχνη, κεντρική θύρα εισόδου στον ναό. Ωστόσο, η όψη αυτή καταστράφηκε καθώς λίγο αργότερα, μεταξύ του 1812 και του 1850, προστέθηκε στα δυτικά εξωνάρθηκας, με μονόλοβο λιθοόκτιστο κωδωνοστάσι με αετωματική απόληξη⁸². Σε αυτή τη φάση η δυτική όψη του παρεκκλησίου κοσμήθηκε με μεγάλο αριθμό αγγείων, περίπου δεκαεπτά στον αριθμό, ίσως και περισσότερα, τα οποία, σύμφωνα με το σχέδιο του Winstrup (1850), εντοιχίστηκαν ψηλά στον δυτικό τοίχο και στο τύμπανο της αετωματικής του απόληξης σε τριγωνική και σε σταυροειδή διάταξη, όπως επίσης στις παραστάδες του κωδωνοστασίου. Τα αγγεία αυτά δεν σώζονται πλέον καθώς ο εξωνάρθηκας καθαιρέθηκε το 1853 για να κατασκευαστεί πυργοειδές διώροφο κωδωνοστάσι, το οποίο κατεδαφίστηκε με τη σειρά του στη δεκαετία του 1950⁸³.

Μονή Αγίου Νικολάου Λεϊμονιών, Κανάκια Σαλαμίνας

Εντοιχισμένα αγγεία σώζονταν άλλοτε στις όψεις του καθολικού του μοναστηριού του Αγίου Νικολάου Λεϊμονιών, στα Κανάκια Σαλαμίνας⁸⁴. Πρόκειται για έναν μονόκλιτο, καμαροσκέπαστο ναό, με ημιεξαγωνική εξωτερικά κόγχη, και δίρριχτη στέγη. Η χρονολογία 1742 χαραγμένη

82. Εκδ. H. BANKEL, *Carl Haller von Hallerstein in Griechenland 1810-1817. Architekt, Zeichner, Bauforscher*, Berlin 1986, 111· ΜΠΛΗΣ, Το κωδωνοστάσιο της μονής Φανερωμένης, 174, εικ. 10-12· ΜΠΠΡΗΣ, Το καθολικό της Μονής Φανερωμένης στην Σαλαμίνα, 187.

83. Για το κωδωνοστάσιο βλ. αναλυτικά ΜΠΛΗΣ, Το κωδωνοστάσιο της μονής Φανερωμένης, 167-183.

84. Για το μοναστήρι του Αγίου Νικολάου βλ. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Μονή Αγίου Νικολάου Λεϊμόνια, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά 158, πίν. 119β· *Η Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Λεμονιών-Το Παλαιομονάστηρον Αγίου Νικολάου και το ναύδριον Αγίου Ιωάννου του Καλυβίτου*, εκδ. Σ. ΜΥΛΩΝΑΣ – Θ. ΚΑΠΑΡΑΛΙΩΤΗΣ, Σαλαμίνα 1994· Ε. ΒΟΛΤΥΡΑΚΗ – Μ. ΜΑΡΤΩΝΗ, Νήσος Σαλαμίνα, ΑΔ 69 (2014): Χρονικά, 191-194· Χ. ΞΥΓΚΗ, *Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Λεμονιών Σαλαμίνας*, Αθήνα 2019. Η παρουσίαση των αγγείων της μονής του Αγίου Νικολάου Λεϊμονιών στηρίζεται σε φωτογραφίες αρχείου της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων (2012), πριν από τις εργασίες αναστήλωσης που πραγματοποιήθηκαν στο μοναστήρι το 2014 με την εποπτεία της 1ης ΕΒΑ (ΒΟΛΤΥΡΑΚΗ – ΜΑΡΤΩΝΗ, Νήσος Σαλαμίνα, 191-194). Σε πρόσφατη αυτοψία, το 2024, διαπιστώθηκε ότι το σύνολο των αγγείων έχει δυστυχώς απομακρυνθεί σε άδηλο χρόνο και για άγνωστους λόγους.

σε αρχαίο επιτύμβιο γλυπτό με παράσταση νεκρόδειπνου εντοιχισμένο στη βόρεια πλευρά του ναού επάνω από τη θύρα εισόδου αποτελεί ένα *terminus* για το έτος ανέγερσης⁸⁵. Ο ναός, κτισμένος με αργολιθοδομή στους μακρινούς τοίχους και με το ισόδομο σύστημα στην αψίδα, αποτελεί μια επιμελημένη κατασκευή. Κοσμείται με μαρμάρινα αρχαία και βυζαντινά αρχιτεκτονικά μέλη, και εντοιχισμένα αγγεία, ανοικτού σχήματος, στο άνω μέρος των τοίχων, περιμετρικά της θύρας εισόδου και στο καμpanαριό, στα σημεία δηλαδή που ήταν σε κοινή θέα για τους πιστούς που εισέρχονταν στο μοναστήρι, καθώς στη νότια πλευρά βρίσκονταν τα κελιά του μοναστηριού. Τοποθετούνται ανά ομάδες, είναι όμως διαφορετικής μεταξύ τους προέλευσης και εργαστηρίων, σε αντίθεση με το καθολικό της Φανερωμένης όπου επιδιώκεται η ομοιομορφία. Από τα δώδεκα συνολικά αγγεία είχαν διασωθεί τα οκτώ. Τρία είχαν τοποθετηθεί ψηλά στον ανατολικό τοίχο περιμετρικά και επάνω από τη φωτιστική θυρίδα (Εικ. 20). Τα δύο φέρουν γραπτή διακόσμηση με το ρέον επίχρυσμα να δημιουργεί τέσσερις κάθετες γραμμές σε ομάδες, πρασινίζουσα ή κίτρινη εφυάλωση καλύπτει την επιφάνεια· η κεραμική αυτού του τύπου έχει αποδοθεί σε εργαστήρια του Διδυμότειχου αν και ανάλογα αγγεία έχουν βρεθεί στη Χίο, στην Αθήνα, στη Μονεμβασιά, στη Ρόδο και στην Κύπρο⁸⁶. Αγγείο με ρέον επίχρυσμα απαντά επίσης στον ναό της Παναγίας της Μεσοσπορίτισσας

85. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Μονή Ἁγίου Νικολάου Λεϊμόνια, 158. Ομοίως η χρονολογία 1742 βρέθηκε χαραγμένη σε μαρμάρινη ορθογώνια πλάκα επάνω από τη βόρεια θύρα, κατά τις επισκευαστικές εργασίες (ΒΟΛΤΥΡΑΚΗ – ΜΑΡΙΩΝΗ, Νήσος Σαλαμίνα, 193).

86. CH. BAKIRTZIS, Didymoteichon, un centre de ceramique post-byzantine, *BalkSt* 21 (1980), 147-153· N. LIAROS, Late Ottoman tableware from Didymoteicho and some notes on pots, form function and identity, στο: *Proceedings of the XIth congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, Antalya 19-24 October 2015*, τ. 1, εκδ. F. YENİŞEHİRLİOĞLU, Ankara 2018, 203-216. Αυτού του τύπου τα αγγεία, έχουν βρεθεί στο Διδυμότειχο, στη Χίο, στην Αθήνα, στη Μονεμβασιά, στη Ρόδο και στην Κύπρο, για συγκεντρωμένη βιβλιογραφία βλ. N. KONTOGIANNIS, Marbled Ware in Ottoman Greece: Pottery that doesn't like itself, or pre-industrial kitsch?, στο: *Medieval and Post-Medieval Ceramics in the Eastern Mediterranean -Fact and Fiction- Proceedings of the First International Conference on Byzantine and Ottoman Archaeology, Amsterdam, 21-23 October 2012*, εκδ. J. VROOM [Medieval and Post-Medieval Mediterranean Archaeology Series], Turnhout 2015, 176-177.

στον Όλυμπο στην Αττική⁸⁷. Στα Λεϊμόνια, το κεντρικό αγγείο φέρει λευκή κασσιτερούχα εφυάλωση και πολύχρωμη φυτική διακόσμηση σε πράσινο και κίτρινο χρώμα, με φοινικόδεντρο και καρπούς στο κέντρο και απλωτά κλαδιά στο πλαίσιο· είναι ιταλική μαγιόλικα του 18ου αι. από τα εργαστήρια του Cerreto Sannita στην Καμπανία⁸⁸. Πιο επιμελημένα προϊόντα με πανομοιότυπο σχεδόν διάκοσμο απαντούν σε εργαστήρια της Βενετίας του 18ου αι., κατασκευασμένα από τον Giovanni Battista Brunello του Έστε⁸⁹. Ψηλά στη βορειοανατολική γωνία είχε τοποθετηθεί μία ιταλική μαγιόλικα του 18ου αι., με πολύχρωμη γραπτή διακόσμηση τοπίου σε κίτρινο και πράσινο χρώμα πάνω σε λευκή κασσιτερούχα εφυάλωση, ενδεχομένως από εργαστήριο της Νότιας Ιταλίας⁹⁰ (Εικ. 21). Ιδιαίτερα κοσμημένη είναι η βόρεια πλευρά του ναού όπου και η κεντρική θύρα εισόδου με την επιμελημένη διακόσμηση από αρχαία επιτύμβια στήλη και βυζαντινά αρχιτεκτονικά μέλη και το καμπαναριό πάνω από την είσοδο. Εκεί είχαν εντοιχιστεί τέσσερις κούπες επάνω από τα δύο βυζαντινά θωράκια εκατέρωθεν της εισόδου, οι τρεις επάνω από το δυτικό θωράκιο είναι σε τριγωνική διάταξη (Εικ. 22). Ξεχωρίζουν δύο μονόχρωμες κούπες με λοξά τοιχώματα και επίπεδο χείλος, των μεταβυζαντινών χρόνων, οι οποίες φέρουν σκούρα

87. Γ. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Εντοιχισμένα κεραμικά εκκλησιών, *Αρχαιολογία* 33 (1988), 68, εικ. 7.

88. Παρόμοια αγγεία κοσμούσαν τους τοίχους των σπιτιών της Σκύρου και ονομάζονταν *της αγαλίσας*, για αντίστοιχα παραδείγματα από το Μουσείο Μπενάκη βλ. ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τά Κεραμικά του Έλληνικού Χώρου*, 192-193, εικ. 354.

89. G. ERICANI, Le manifatture atesine del Settecento e dell' Ottocento: Brunello e Franchini, στο: *La ceramica nel Veneto. La Terraferma dal XIII al XVIII secolo*, εκδ. G. ERICANI – P. MARINI, Verona 1990, 391.

90. Η γραπτή διακόσμηση αγγείων με τοπία απαντά ήδη από τον 16ο αι. στα βενετσιάνικα εργαστήρια βλ. Ενδεικτικά J. POOLE, *Italian maiolica and incised slipware in the Fitzwilliam Museum Cambridge*, Cambridge 1995, 408-409, αρ. 438, 439· G. ERICANI, Graffita Rinascimentale nel Veronese, nel Basso Padovano, nel Bellunese e a Oderzo, στο: *La ceramica nel Veneto*, εκδ. G. ERICANI – P. MARINI, 132. Για παρόμοια αγγεία με αυτό στη Σαλαμίνα, του 18ου αι. από τα εργαστήρια του Castelli ή της Νάπολης βλ. POOLE, *Italian maiolica*, 458, αρ. 491. Στον ελλαδικό χώρο αγγείο με διακόσμηση πλοίου σε πράσινο και κίτρινο χρώμα εκτίθεται στο Μουσείο Σπετσών Χατζηγιάννη-Μέξη (αδημοσίευτο), για σχετικά παραδείγματα βλ. ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τά Κεραμικά του Έλληνικού Χώρου*, 92-193, εικ. 356.

πράσινη στιλπνή εφυάλωση και ίχνη τριποδίσκου στον πυθμένα⁹¹. Από τα άλλα δύο αγγεία είχαν διατηρηθεί μόνο οι υποδοχές. Ένα ακόμη αγγείο είχε εντοιχιστεί στο αέτωμα που στεγάζει την κόγχη με τη μορφή του αγίου Νικολάου επάνω από την κεντρική θύρα. Η διακόσμηση από πολύχρωμα φανταστικά άνθη σε δύο ζώνες οδηγεί στα εργαστήρια της Κιουτάχειας των μέσων του 18ου αι.⁹² εντοιχισμένο αγγείο από τα ίδια εργαστήρια απαντά επίσης στο καθολικό της Παναγίας Λαμπηδόνας Λαμπινού Πηλίου⁹³. Τέσσερα ακόμη πινάκια είχαν εντοιχιστεί στο καμπαναριό. Αυτό στη βάση και ομοίως το άλλο ψηλά στην ανατολική παραστάδα έχουν λευκή, παχειά αδιαφανή εφυάλωση που παραπέμπει σε ιταλικό εργαστήριο του 18ου αι. Παρόμοιο αγγείο σώζεται στο καθολικό της μονής Φανερωμένης, είναι όμως προωμότερο⁹⁴. Σωζόταν άλλοτε ένα ακόμη ψηλά στη δυτική παραστάδα του καμπαναριού, με φυτικό διάκοσμο σε μπλε χρώμα, φαίνεται να είναι ιταλική μαγιόλικα του 18ου αι. και ομοιάζει με το μεσαίο αγγείο στην ανατολική όψη του καθολικού. Σημειώνεται, ακόμη, ότι τρία κεραμικά είχαν τοποθετηθεί στο διαβατικό που οδηγεί από το καθολικό στη δυτική πτέρυγα του μοναστηριού, πλαισιώνοντας μικρή φωτιστική θυρίδα: διατηρούνταν άλλοτε τα ίχνη των δύο αγγείων εκατέρωθεν της φωτιστικής θυρίδας, ενώ επάνω ψηλά σωζόταν πυθμένας βυζαντινού εφυαλωμένου αγγείου με γραπτό διάκοσμο σε καφέ και πράσινο χρώμα⁹⁵.

91. Παρόμοια κούπα των αρχών του 19ου αι. έχει εντοιχιστεί στον ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στην Αράδαινα Χανίων, βλ. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 114-5, εικ. 115.

92. Για παρόμοιο αγγείο βλ. Πηλός και Χρώμα, εκδ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗ, 164, αρ. 122 (Α. ΜΠΑΛΛΙΑΝ).

93. ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τά Κεραμικά του Έλληνικού Χώρου*, 76, εικ. 130. Κεραμική αυτού του τύπου έχει βρεθεί στην Κύπρο και το Αιγαίο (Αθήνα, Βοιωτία, Θήβα, Ανατολική Φωκίδα, Κόρινθο, Μονεμβασιά, Θεσσαλονίκη, Χανιά), (J. VROOM, *Byzantine to Modern Pottery in Greece: An Introduction and Field Guide*, Bijleveld 2005, 168-171).

94. Βλ. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ κεραμικά του καθολικού της Παναγίας Φανερωμένης*, 16, εικ. 35· Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Λήμια: ΚΑΘΟΛΙΚΟΜΟΝΙΑΝΦΑΝΕΡ/ΣΑΛ/ΝΑΤΤ8 <<https://immuredvessels.gr/database/monuments-archive/#11867>>· Ημερομηνία επίσκεψης: 30.03.2024.

95. ΒΟΛΤΥΡΑΚΗ – ΜΑΡΙΩΝΗ, Νήσος Σαλαμίνα, 194.

Ομορφοκκλησιά, Αίγινα

Στην Αίγινα παρατηρείται επίσης η πρακτική του εντοιχισμού αγγείων, με τον ναό των Αγίων Θεοδώρων-Ομορφοκκλησιάς να αποτελεί το πρωιμότερο παράδειγμα στο νησί. Σύμφωνα με τον Μπούρα ο ναός είναι κτισμένος στα τέλη του 12ου αι., στον ευρύτατα διαδεδομένο αρχιτεκτονικό τύπο της μονόκλιτης εκκλησίας με ημικυλινδρική καμάρα και κεραμοσκεπή στέγαση⁹⁶. Η ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή στο σύνολό της, με την ανεπίχριστη ισόδομη τοιχοποιία από μεγάλους λαξευτούς πωρόλιθους με λεπτούς αρμούς, κοσμείται στη δυτική όψη με τέσσερα καθώς φαίνεται εντοιχισμένα κεραμικά, τα οποία τοποθετούνται επάνω από τη θύρα εισόδου. Παρατηρείται ότι οι πελεκητοί πωρόλιθοι που έχουν δεχτεί τα αγγεία έχουν λαξευτεί με ιδιαίτερη προσοχή. Το πρώτο και μεγάλο μεγέθους αγγείο, από το οποίο σώζεται πλέον ένα μικρό μόνο τμήμα του και ίχνη από παχύ στρώμα κονιάματος γύρω από αυτό, βρίσκεται ψηλά στην αετωματική απόληξη του τοίχου (Εικ. 23). Το αγγείο από καστανοκόκκινο πηλό, με διακόσμηση σε ανοιχτό μπλε, καστανό και μαύρο χρώμα πάνω σε λευκή κασσιτερούχα εφυάλωση, είναι εισηγμένο από την Ιταλία· ανήκει στην κατηγορία της κεραμικής πρωτομαγιόλικα του 13ου αι.⁹⁷, με αξιόλογα δείγματα αυτού του τύπου να απαντούν εντοιχισμένα στην όψη του ναού της Κοίμησης

96. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ – Λ. ΜΠΟΥΡΑ, *Η ελληνική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 55-57. Για επιγραφές, χαράγματα στον ναό βλ. Α. SCHNEIDER, 'Η κτητορική επιγραφή του ναυδρίου της Όμορφης Εκκλησίας Αιγίνης, *ΕΕΒΣ* 6 (1929), 398· Μ. ΓΚΗΤΑΚΟΣ, *Ανέκδοτοι επιγραφαί καὶ χαράγματα*, Αθήνα 1957, 67. Για τον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού: Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, 'Η Όμορφη εκκλησία Αιγίνης, *ΕΕΒΣ* 2 (1925), 243-276· Β. ΦΩΣΚΟΛΟΥ, *Η όμορφη Εκκλησία στην Αίγινα. Εικονογραφική και τεχνοτροπική ανάλυση των τοιχογραφιών της* (διδακτορική διατριβή), Αθήνα 2000· V. FOSKOLOU, What are the Byzantine Emperor and the Patriarch of Constantinople doing in Aegina? A Historical Interpretation of the Donor Inscription in the Omorpe Ekklesia (1289), στο: *Ἐν Σοφία μαθητεύσαντες Essays in Byzantine Material Culture and Society in Honour of Sophia Kalopissi-Verti*, εκδ. CH. DIAMANTI – Α. VASSILIOU, Oxford 2019, 376-387. Στερεωτικές εργασίες στον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού της Ομορφοκκλησιάς πραγματοποιήθηκαν το 2020 από την ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων (Μ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗ, ΑΔ (2020): Χρονικά, υπό δημοσίευση).

97. Μ. BORMPOUDAKI, From One Edge of the Mediterranean to the Other: Prolegomena on Mamluk and Iberian Ceramics in Venetian Crete, στο: *The Medieval Mediterranean between Islam and Christianity. Crosspollinations in Art, Architecture, and Material Culture*, εκδ. S. L. DE GIOSA – Ν. VRYZIDIS, Cairo – New York 2025, υπό δημοσίευση, 33, υποσημ. 5.

της Θεοτόκου στον Μέρμπακα Αργολίδος (13ος αι.)⁹⁸. Ενδιαφέροντα παραδείγματα αποτελούν επίσης αγγεία πρωτομαγιόλικα από τις ανασκαφές της Κορίνθου⁹⁹. Με βάση τα παραπάνω και λαμβάνοντας ακόμη υπόψη τις επιγραφές-χαράγματα (1284, 1289) και τη χρονολόγηση του τοιχογραφικού διακόσμου σε αυτή την εποχή (1289)¹⁰⁰, θεωρούμε πιθανότερη την κατασκευή του ναού της Ομορφοκκλησιάς στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αι., την εποχή δηλαδή της φραγκικής κυριαρχίας στο νησί (1204-1451), και όχι στον 12ο αι. όπως είχε υποστηριχθεί από τους Μπούρα, οι οποίοι, καθώς θεώρησαν ότι τα αγγεία είχαν καταστραφεί, χρονολόγησαν τον ναό με βάση τα αρχιτεκτονικά μόνο δεδομένα στον 12ο αι.¹⁰¹. Το δεύτερο αγγείο, από το οποίο διατηρείται μόνο η υποδοχή, είχε τοποθετηθεί επάνω ακριβώς από το ανακουφιστικό τόξο της θύρας με την οδοντωτή ταινία, σε ευθεία γραμμή με αυτό που μόλις περιγράψαμε. Άλλα δύο αγγεία πλαισίωναν το ανακουφιστικό τόξο επάνω από το ανώφλι της εισόδου, ωστόσο δεν διατηρούνται, αν και υπάρχουν οι υποδοχές από το αποτύπωμα της βάσης μικρών ανοικτών αγγείων.

Άγιος Διονύσιος-Παναγία (Επισκοπή) - Άγιος Νικόλαος - Αγία Κυριακή - Ταξιάρχες, Αίγινα

Η πρακτική του εντοιχισμού αγγείων διαπιστώνεται επίσης στον μεσαιωνικό οικισμό της Παλιαχώρας Αίγινας, όπου τα αγγεία

98. G. D. R. SANDERS, Three Peloponnesian Churches and Their Importance for the Chronology of Late 13th and Early 14th Century Pottery in the Eastern Mediterranean, στο: *Recherches sur la céramique byzantine*, εκδ. V. DÉROCHE - J.-M. SPIESER [BCH suppl. 18], Athènes - Paris 1989, 189-199· Ο ΙΑΙΟΣ, William of Moerbeke's Church at Merbaka, 584-588. Στη μελέτη αυτή ο Sanders αναχρονολόγησε τα πρωτομαγιόλικα αγγεία στο τρίτο και τελευταίο τέταρτο του 13ου αι. (SANDERS, William of Moerbeke's Church, 590-594).

99. F. WAAGÉ, Preliminary report on the medieval pottery from Corinth, *Hesperia* 3 (1934), 129-130, εικ. 1. Για μία σύντομη καταγραφή των πρωτομαγιόλικα αγγείων που έχουν βρεθεί στον ελλαδικό χώρο και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. S. S. SKARTSIS, *Chlemoutsi Castle (Clermont, Castel Tornese), NW Peloponnese. Its pottery and its relations with the West (13th-early 19th centuries)*, [BAR International Series 2391], Oxford 2012, 46-47· A. VASSILIOU, Protomaïolica in Argolis (Peloponnese, Greece), στο: *Proceedings of the 12th AIECM3 Congress on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics*, τ. 1, εκδ. P. PETRIDIS - A. G. YANGAKI - N. LIAROS - E.-E. BIA [IHR/NHRF Research Library 10], Athens 2021, 503-508.

100. Βλ. υποσημ. 96.

101. ΜΠΟΥΡΑΣ - ΜΠΟΥΡΑ, *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, 57.

τοποθετούνται κατά κανόνα στη δυτική όψη των ναών, όπου και η κύρια θύρα εισόδου. Στο σύνολό τους οι ναοί χρονολογούνται την εποχή της βενετικής (1451-1540, 1687-1715) ή της οθωμανικής κυριαρχίας στο νησί (1540-1687)¹⁰². Αναλυτικότερα, στον μητροπολιτικό ναό του Αγίου Διονυσίου-Παναγίας της Επισκοπής, δρομικός μονόχωρος με οκταγωνικό τρούλλο και εγκάρσιο κλίτος και αξιόλογο τοιχογραφικό διάκοσμο του 1610, είχαν άλλοτε εντοιχιστεί δύο μικρές κούπες στη δυτική, μνημειακή όψη του ναού. Από τα αγγεία σώζονται μόνο οι υποδοχές λαξευμένες στις παρυφές του πώρινου υπέρθυρου της εισόδου, κοσμημένου με δύο δικέφαλους αετούς και σταυρό (Εικ. 24). Σε μικρή απόσταση από τον Άγιο Διονύσιο, στον μονόχωρο με τη δίρριχτη στέγη ναό του Αγίου Νικολάου, υπάρχουν οι υποδοχές από δύο κούπες λαξευμένες, αντίστοιχα, στο πώρινο υπέρθυρο της εισόδου, επάνω από δύο ρόδακες, οι οποίοι σε συνδυασμό με δύο αντωπά πτηνά και σταυρό κοσμούν το υπέρθυρο της εισόδου στη δυτική όψη του ναού (Εικ. 25). Η πρακτική του εντοιχισμού αγγείων παρατηρείται επίσης στο μοναστηριακό συγκρότημα της Αγίας Κυριακής, με τον αρχικό προς νότο ναό αφιερωμένο στην Αγία Κυριακή, διακοσμημένο με τοιχογραφίες του 17ου αι., και τον βόρειο στη Ζωοδόχο Πηγή. Πρόκειται για μονόχωρους ναούς κατασκευασμένους με λαξευτούς λίθους, με οξυκόρυφη καμάρα εσωτερικά και δίρριχτη στέγη εξωτερικά. Υποδοχή για τον εντοιχισμό αγγείου υπάρχει στη δυτική όψη του ναού της Αγίας Κυριακής, λαξευμένη στον πωρόλιθο επάνω από το ανακουφιστικό τόξο της θύρας εισόδου¹⁰³. Το αγγείο έχει σήμερα απολεσθεί, όπως το σύνολο των αγγείων που είχαν εντοιχιστεί άλλοτε στην Παλιαχώρα, με εξαίρεση μοναχά τον ναό των Ταξιαρχών όπου η πλειονότητα των αγγείων διασώζεται *in situ*.

Η εκκλησία αυτή αποτελεί επιμελημένη κατασκευή χτισμένη στον αρχιτεκτονικό τύπο του ελεύθερου σταυρού με οκταγωνικό τρούλλο και τέσσερα μονόλοβα παράθυρα στις πλευρές του¹⁰⁴. Έχει κατασκευαστεί με αργολιθοδομή και άφθονο συνδετικό κονίαμα και λαξευτούς γωνιόλιθους, ενώ στο εσωτερικό της διατηρείται αποσπασματικά

102. Για τους ναούς της Παλιαχώρας βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Παλιαχώρα*, 141-142· ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Χριστιανική Αίγινα*, 388-393, 403-410, 415-416· Χ. ΠΕΝΝΑΣ, *Ἡ Βυζαντινὴ Αἴγινα*, Αθήνα 2004, 54, 62.

103. ΠΕΝΝΑΣ, *Ἡ Βυζαντινὴ Αἴγινα*, 62.

104. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Χριστιανική Αἴγινα*, 422-423.

τοιχογραφικός διάκοσμος. Διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη και αρχαία επιτύμβια πλάκα στη θέση παλαιού θυρώματος επάνω από το σημερινό ορθογώνιο παράθυρο κοσμούν τη δυτική πλευρά, όπου είχαν τοποθετηθεί τρία ή ένδεχομένως τέσσερα αγγεία, σε τριγωνική διάταξη, στο τύμπανο της αετωματικής απόληξης της όψης (Εικ. 26). Εκείνο στην κορυφή του τριγώνου, μεγάλου μεγέθους όπως εμφανίζεται από το αποτύπωμά του, δεν σώζεται πλέον. Από τα δύο αγγεία που υπάρχουν σήμερα, εκατέρωθεν της επιτύμβιας πλάκας, εκείνο προς βορρά, είναι μεγάλου μεγέθους με καμπύλα τοιχώματα και οριζόντιο χείλος και καλύπτεται με άσπρη κασσιτερούχα εφυάλωση. Στο εσωτερικό του, στις τρεις ζώνες που δημιουργούν ομόκεντροι κύκλοι, σώζονται ελάχιστα ίχνη από φυτικό διάκοσμο σε μπλε και χρυσό χρώμα. Ζεύγη από επιμήκη φυτικά μοτίβα σε μπλε χρώμα κοσμούσαν άλλοτε τα εσωτερικά τοιχώματα και το χείλος, εναλλάξ με φύλλα μαϊντανού σε χρυσό χρώμα, ενώ κουκκίδες συμπλήρωναν τον διάκοσμο. Το αγγείο αυτό, στον τύπο «loza dorada»¹⁰⁵, εντάσσεται στην ώριμη κεραμική παραγωγή των εργαστηρίων της Βαλένθια και επομένως χρονολογείται στον 15ο αι., όπως αντίστοιχα παρόμοια *bacini* εντοιχισμένα σε ναούς της Κρήτης¹⁰⁶. Το αγγείο στην άλλη πλευρά της τριγωνικής διάταξης, με τα κοίλα τοιχώματα και το οριζόντιο χείλος είναι από καστανοκόκκινο πηλό. Ίχνη τριποδίσκου διακρίνονται στον πυθμένα. Στρώμα λευκού παχύρρευστου επιχρίσματος καλύπτει την εσωτερική επιφάνεια. Μαύρη γραμμή περιτρέχει τα τοιχώματα και την άκρη του χείλους εσωτερικά, ενώ μεγάλες πινελιές πράσινου και κίτρινου χρώματος εναλλάξ ρέουν

105. Για την κατηγορία «loza dorada» βλ. ενδεικτικά, B. MARTÍNEZ CAVIRÓ, *La loza dorada*, Madrid 1982· J. COLL CONESA, *La cerámica Valenciana. Apuntes para una síntesis*, Valencia 2009, 83-92· J. ROSE-ALBRECHT, Valence, στο: *Le calife, le prince et le potier, les faïences à reflets métalliques*, εκδ. J. ROSE-ALBRECHT, Lyon – Paris 2002, 76-115.

106. *Bacini* με παρόμοιο διάκοσμο σώζονται στον ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ και του Αγίου Πνεύματος στα Βλαχιανά Μαλεβιζίου (YANGAKI, *Speaking Ceramics*, 40, fig. 9· BORMPOUDAKI, *From One Edge of the Mediterranean*, 24-25, εικ. 1.7-1.9) και του Αγίου Φανουριού στη μονή Βαλσαμονέρου στην Κρήτη (BORMPOUDAKI, *From One Edge of the Mediterranean*, 25), στον ναό του Αγίου Παντελεήμονα και Αγίου Δημητρίου στα Περιβόλια Χανίων (YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 105, εικ. 92) και στην Παναγία Ελεούσα στην Κιθαρίδα (A. G. YANGAKI, *Immured Vessels in the Church of Panagia Eleousa, Kitharida, Crete*, στο: *Glazed Pottery of the Mediterranean and the Black Sea Region, 10th to 18th Century*, εκδ. S. BOCHAROV – V. FRANÇOIS – A. SITDIKOV, Kazan – Kishinev 2017, 147-148, εικ. 13).

στα τοιχώματα και διακοσμούν το χείλος. Το αγγείο χρονολογείται πιθανώς στους μεταβυζαντινούς χρόνους. Ανάμεσα στα δύο αγγεία είχε άλλοτε τοποθετηθεί σε υποδοχή λαξευμένη σε μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος μικρού μεγέθους αγγείο.

Στη βόρεια όψη, όπου διανοίχτηκε η θύρα εισόδου στον ναό λόγω της διαμόρφωσης του εδάφους, τοποθετήθηκαν δύο μικρές κούπες, εκατέρωθεν του ανακουφιστικού τόξου (Εικ. 27). Εκείνη στα δυτικά είναι διακοσμημένη με ανθέμια σε χρυσό χρώμα επάνω σε άσπρη κασσιτερούχα εφυάλωση, επομένως ανήκει στην ώριμη κεραμική παραγωγή των εργαστηρίων της Βαλένθια και πιο συγκεκριμένα στην κατηγορία «loza dorada clásica» και χρονολογείται στις αρχές του 15ου αι. Παρόμοια αγγεία έχουν βρεθεί σε διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου, ανάμεσά τους στην Κρήτη¹⁰⁷ ή στην Ρόδο¹⁰⁸. Στα ανατολικά η κούπα με τα κοίλα τοιχώματα και το όρθιο χείλος, τη μονόχρωμη καστανή εφυάλωση εφαρμοσμένη απευθείας καθώς φαίνεται στην κεραμική επιφάνεια και τα αποτυπώματα τριποδίσκου στον πυθμένα, ανήκει στην κατηγορία της μονόχρωμης βυζαντινής κεραμικής της υστεροβυζαντινής περιόδου, με παρόμοια αγγεία να εντοχίζονται σε εκκλησίες της Κρήτης¹⁰⁹. Πιθανώς χρονολογείται στον 14ο αι. Σημειώνεται, τέλος, ότι τα δύο αγγεία από την ιβηρική χερσόνησο συνδέονται πιθανώς με την καταλανική παρουσία στην Αίγινα (μετά το 1319), η οποία υπό την ηγεσία της οικογένειας των

107. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα αγγεία στο μοναστήρι του Αγίου Φανουρίου στο Βαλσαμόνερο και του Αρχαγγέλου Μιχαήλ και του Αγίου Πνεύματος στα Βλαχιάνα Μαλεβιζίου βλ. YANGAKI, *Speaking Ceramics*, 40, εικ. 9· BORMPOUDAKI, *From One Edge of the Mediterranean*, 23-24, εικ. 1.6-1.7, όπου αναφέρονται αντίστοιχα παραδείγματα.

108. Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, *Εισηγμένη κεραμική στη Ρόδο στα χρόνια της Ιπποτοκρατίας στο: Ρόδος 2400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους*, Αθήνα 2000, 421-422. Αγγεία με διακόσμηση από ανθέμια σε χρυσό χρώμα έχουν επίσης βρεθεί στην Ιταλία βλ. G. BERTI – E. TONGIORGI, *Ceramiche importate dalla Spagna nell'area pisana dal XII al XV secolo*, Siena 1985, 49, πίν. VII.1.

109. Για τη μονόχρωμη βυζαντινή κεραμική βλ. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 120 κ.εξ., όπου συγκεντρωμένη και η σχετική βιβλιογραφία. Μονόχρωμη κεραμική με καστανό επίχρυσμα απαντά επίσης στα εργαστήρια της ιταλικής χερσονήσου βλ. επιλεκτικά: D. PRINGLE, *La ceramica dell' area sud del convento di S. Silcestro a Genova*, *Archeologia Medievale* 4 (1977), 100-160· G. ERICANI, *Invetriata e Graffita Arcaica nel Veveto orientale e meridionale*, στο: *La ceramica nel Veneto*, εκδ. ERICANI – MARINI, 45-59.

Καοπένα (Caupena) διήρκησε έως το 1451¹¹⁰. Επομένως τα εν λόγω *bacini* θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στο πρώτο μισό του 15ου αι.

Άγιος Νικόλαος, Καμίνι, Ύδρα

Πρόκειται για έναν μονόχωρο μικρού μεγέθους λιθόκτιστο ναό με τη δυτική του όψη να αποτελεί τμήμα του υψηλού μανδρότοιχου οικίας άλλοτε ιδιοκτησίας ιατρού Λάμπρου Χαραμή¹¹¹. Στη δυτική όψη του ναού, σε σημείο δηλαδή ορατό από τον κεντρικό δρόμο, και πιο συγκεκριμένα στην αετωματική απόληξη και περιμετρικά της κόγχης επάνω από την κύρια θύρα εισόδου στον ναό βρίσκονται τρία εντοιχισμένα αγγεία¹¹², διαφορετικών εργαστηρίων. Το μεσαίο, μία μικρή κούπα με ακτινωτό διάκοσμο σε πράσινο χρώμα, αποτελεί δείγμα της πολύχρωμης μαγιόλικα κεραμικής του 17ου αι., η οποία συνδέεται με την κεραμική παραγωγή του Μοντελούπο¹¹³ ή ακόμη του Λάτσιο και της Ούμπρια¹¹⁴ (Εικ. 28): όμοια αγγεία έχουν βρεθεί σε ανασκαφές στη Μονεμβασιά¹¹⁵ και στο Ναύπλιο¹¹⁶. Στην ίδια κατηγορία της πολύχρωμης μαγιόλικα κεραμικής του 17ου αι., ανήκει επίσης το προς βορρά αγγείο με τον πολύχρωμο φυτικό διάκοσμο σε σκούρο μπλε, πράσινο, κίτρινο και γκρι χρώμα και το γράμμα S στο κέντρο του πυθμένα ως μέρος της διακόσμησης, το οποίο παραπέμπει στο εργαστήριο κατασκευής του και

110. Βλ. ενδεικτικά K. SETTON *Catalan Domination of Athens, 1311-1388*, Cambridge-Massachusetts 1948, 13· E. AYENSA I PRAT, Catalan domination in Greece during the 14th century: History, archaeology, memory and myth, *Catalan Historical Review* 13 (2020), 46-48.

111. Γ. ΣΑΧΙΝΗ, Έκκλησάκια, Έκκλησίες, Έρημοκλήσια Ύδρας, *Ιστορική και Λαογραφική παρουσίαση*, Πειραιάς 1972, 89-90. Ευχαριστώ θερμά την κα Γιαγκάκη για την υπόδειξη του μνημείου.

112. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Εντοιχισμένα κεραμικά εκκλησιών, 70-71.

113. H. BLAKE, From maiolica to terracota: Montelupo and the Levant in the early modern period, στο: *Proceedings of the 12th AIECM3 Congress on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics*, εκδ. P. PETRIDS – A. G. YANGAKI – N. LIAROS – E.-E. BIA, 145, εικ. 3· BERTI, *Il museo della ceramica*, 325, αρ. 46.

114. POOLE, *Italian maiolica*, 232, αρ. 309.

115. Πηλός και Χρώμα, εκδ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗ, 109, αρ. 67 (Γ. ΣΚΑΓΚΟΥ).

116. Α. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Κεραμική ιταλικών εργαστηρίων στο βενετοκρατούμενο Ναύπλιο, στο *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου: Της Βενετίας τ' Ανάπλι. 300 χρόνια από το τέλος μιας εποχής 1715-2015 (Ναύπλιο, 9-11 Οκτωβρίου 2015)*, εκδ. Ε. ΔΙΑΤΑ, *Ναυπλιακά Ανάλεκτα* 9 (2017), 342, εικ. 16.

συνδέεται με αυτά του Μοντελούπο¹¹⁷ (Εικ. 29). Το προς νότο αγγείο είναι των εργαστηρίων του Τσανάκκαλε και παρουσιάζει παρόμοιο διάκοσμο με κεραμικό εντοιχισμένο στον ναό του Αγίου Γεωργίου στη Δρακώνα Χανίων, σειρά πινάκων αυτού του τύπου εντοπίζονται επίσης στον ναό της Αγίας Τριάδος στην Αγία Ρουμέλη Χανίων¹¹⁸.

Άγιος Ελευθέριος, Κιάφα, Ύδρα

Στην κατηγορία των μνημείων με εντοιχισμένα αγγεία προστίθεται ακόμη ο ναός του Αγίου Ελευθερίου στην Κιάφα Ύδρας. Σύμφωνα με τον Γεώργιο Σαχίνη πρόκειται για παλιά ενοριακή εκκλησία αφιερωμένη αρχικά στα Εισόδια της Θεοτόκου και κτισμένη πριν το 1800¹¹⁹. Η χρονολόγηση αυτή θεωρούμε ότι μπορεί να επιβεβαιωθεί από τα αγγεία που διατηρούνται εξωτερικά στην αψίδα του ιερού. Ο μονόχωρος ναός με τη δίρριχτη στέγη, κατασκευασμένος από λαξευτούς και ημίεργους λίθους και επιχρισμένος εξωτερικά, σώζει στην τρίπλευρη αψίδα τρία όμοια αγγεία. Είναι εντοιχισμένα σε κάθε πλευρά της αψίδας, σε οριζόντια διάταξη, με εκείνο στα βόρεια, από το οποίο διακρίνεται η υποδοχή που δημιουργείται στη λιθοδομή και μέρος του λεπτού κονιάματος για την πρόσφυση του αγγείου, να σώζεται τμηματικά. Πρόκειται για μονόχρωμες κούπες με βαθύ σώμα κοίλο και οριζόντιο στενό χείλος, οι οποίες φέρουν σκούρα πράσινη στιλπνή εφυάλωση και ίχνη τριποδίσκου στον πυθμένα. Εκείνο στη βόρεια πλευρά σώζει στον πυθμένα έξεργο δακτύλιο, στοιχείο που υποδεικνύει χρονολόγηση στον πρώιμο 19ο αι.¹²⁰. Οι κούπες στον Άγιο Ελευθέριο παραπέμπουν σε αυτές που έχουν εντοιχιστεί στον ναό του Αγίου Νικολάου Λεϊμονιών, στη Σαλαμίνα, εκεί στη βόρεια πλευρά, όπου και η κύρια είσοδος στον ναό.

117. BERTI, *Il museo della ceramica*, 347-348, αρ. 58b· POOLE, *Italian maiolica*, 125, αρ. 182. Αγγείο με το γράμμα S το οποίο έχει συνδεθεί με την κεραμική παραγωγή του Μοντελούπο απαντά επίσης στη Ashmolean Museum στην Οξφόρδη (T. WILSON, *Italian Maiolica and Europe: Medieval, Renaissance, and later Italian pottery in the Ashmolean Museum*, Oxford, Oxford 2017, 63, αρ. 13).

118. YANGAKI, *Speaking Ceramics*, 111, εικ. 40· YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 112-114, εικ. 108-114.

119. ΣΑΧΙΝΗ, *Εκκλησιάκια, Εκκλησίες, Έρημοκλήσια Ύδρας*, 57.

120. BAKIRTZIS, *Didymoteichon*, πίν. IV/10· LIAROS, *Late Ottoman Tableware*, 207, πίν. II, 10c, 211.

Άγιος Αντώνιος, Παλαιοχώρα, Κύθηρα

Δύο μόνο μνημεία με εντοιχισμένα αγγεία εντοπίζονται στο νησί των Κυθήρων, το οποίο τελούσε υπό βενετική κατοχή την εποχή που μας απασχολεί. Και τα δύο βρίσκονται στο μεσαιωνικό κάστρο της Παλαιοχώρας. Η πρώτη ομάδα αγγείων απαντά στον δίκλιτο, με άνισου μεγέθους κλίτη και φτιαγμένο με αργολιθοδομή ναό του Αγίου Αντωνίου¹²¹. Το μνημείο, το οποίο είναι προσκολλημένο στα δυτικά σε παλαιότερο, σε ερειπιώδη κατάσταση ναό, χρονολογείται στο τέλος του 15ου αι., όπως συνεπάγεται από τον ιδιαίτερα αξιόλογο τοιχογραφικό διάκοσμο που σώζεται στο εσωτερικό του¹²², στοιχείο που υποδηλώνει την υψηλή κοινωνική θέση του κτήτορά του, αλλά και το οξυκόρυφο υστερογοτθικό περιθύρωμα της εισόδου, το οποίο επίσης αποτελεί ένδειξη χρονολόγησης του μνημείου στην εποχή της βενετοκρατίας (1238-1797). Από την επιτόπια αυτοψία διαπιστώθηκε ότι τέσσερα *bacini* είχαν εντοιχιστεί στο νότιο καμαροσκέπαστο και στεγασμένο με βυζαντινά κεραμίδια κλίτος του ναού, τρία στην αετωματική απόληξη του ανατολικού τοίχου επάνω από την αψίδα του ιερού και ένα στο μέσον του νότιου τοίχου, επάνω από το τετράγωνο θύρωμα πλαισιωμένο με πώρινο περιθύρωμα. Από τα αγγεία του ανατολικού τοίχου σώζονται μόνο οι υποδοχές που δημιουργούνται στην αργολιθοδομή και αυτές φραγμένες σήμερα με τσιμεντοκονίαμα. Στον νότιο τοίχο η κοιλότητα για την υποδοχή του αγγείου καλύπτεται με κονίαμα, επί του οποίου στερεώνεται το αγγείο με τη χρήση μικρών λίθων και κονίαματος. Το *bacino* εκεί, από ανοιχτόχρωμο καστανό πηλό, με ημισφαιρόμορφο σώμα, επίπεδο πυθμένα, ελαφρώς καμπύλα τοιχώματα και με κατεστραμμένη σήμερα τη διακόσμησή του, εντάσσεται σύμφωνα με τη μελέτη των G. Ince και A. Ballantyne στην κατηγορία της πολύχρωμης κεραμικής με μολυβδόυχο εφυάλωση «RMR Ware», των εργαστηρίων της νότιας Ιταλίας (13ος-15ος αι.)¹²³. Η κατηγορία αυτής της κεραμικής έχει βρεθεί

121. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Βυζαντινά καὶ μεσαιωνικά μνημεία Κυθήρων, ΑΔ 20 (1965), 196-ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ - ΜΠΙΘΑ, *Ευρετήριο βυζαντινών τοιχογραφιών Κυθήρων*, 89-90.

122. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ - ΜΠΙΘΑ, *Ευρετήριο βυζαντινών τοιχογραφιών Κυθήρων*, 88-95.

123. G. INCE - A. BALLANTYNE, *Paliochora on Kythera: Survey and Interpretation: studies in medieval and post-medieval settlements* [BAR Int. Ser. 1704], Oxford 2007, 31, εικ. 58d. Ενδεικτική βιβλιογραφία D. WHITEHOUSE, Proto-maiolica, *Faenza* 66 (1980), 77-87 D. DUFURNIER - A. M. FLAMBARD - G. NOYÉ, À propos de céramique R.M.R.: problèmes

σε ανασκαφές της Κορίνθου¹²⁴ και εντοιχισμένη, ενδεικτικά, σε ναούς της Κρήτης¹²⁵. Σε μία ακόμη εκκλησία της Παλαιοχώρας, ανώνυμη, είχαν άλλοτε τοποθετηθεί δύο αγγεία από το ένα σώζεται μόνο η υποδοχή, ενώ στο άλλο η διακόσμηση έχει φθαρεί¹²⁶.

Συνοπτικές παρατηρήσεις για τα εντοιχισμένα αγγεία

Από τα παραπάνω διαπιστώνουμε ότι τα υπό εξέταση αγγεία εντοιχίζονται σε ναούς που αποτελούν στο σύνολό τους φροντισμένες κατασκευές, κοσμημένες εξωτερικά με παλαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη, πώρινα πλαίσια, κεραμοπλαστικό διάκοσμο και άλλα στοιχεία, ή στο εσωτερικό τους με αξιόλογες τοιχογραφίες. Τα στοιχεία αυτά υποδεικνύουν πλούσιους κτήτορες. Γενικά υπάρχει η πρόθεση για την επίτευξη ενός καλαίσθητου αποτελέσματος, το οποίο ενισχύεται με την τοποθέτηση αγγείων που ταιριάζουν χρωματικά μεταξύ τους εντοιχίζονται συνήθως επάνω από την κεντρική θύρα εισόδου αλλά και περιμετρικά στους εξωτερικούς τοίχους, προκειμένου να είναι διακριτά στους πιστούς που εισέρχονται στον ναό. Κατά κύριο λόγο επιλέγεται η τριγωνική διάταξη και γενικά ο εντοιχισμός αγγείων ανά τριάδες. Η χρονολόγησή τους προηγείται της εποχής κατασκευής των ναών και δεν φαίνεται να υπάρχουν μνημεία όπου τα κεραμικά αποτελούν μεταγενέστερες προσθήκες. Σύμφωνα με τα σημειντά δεδομένα, τα οποία ωστόσο είναι αποσπασματικά λόγω της κατάστασης διατήρησης των μνημείων ή των αγγείων σε αυτά, παραδείγματα αγγείων που χρονολογούνται στους βυζαντινούς χρόνους δεν φαίνεται να σώζονται σε μνημεία αρμοδιότητας της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων. Αντίθετα η χρήση των μεταβυζαντινών αγγείων είναι συνήθης. Απαντά κυρίως στη Σαλαμίνα (παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου στη Φανερωμένη

de définition et de classement, problèmes de répartition, στο: *La ceramica medievale nel Mediterraneo occidentale* (Siena – Faenza 1984), Firenze 1986, 259-260, 272.

124. G. D. R. SANDERS, An assemblage of Frankish pottery at Corinth, *Hesperia* 56 (1987), 159-195.

125. A. YANGAKI, Immured vessels in churches on Crete: Preliminary observations on material from the prefecture of Rethymnon, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', 34 (2013), 381-382, εικ. 9· Η ΙΔΙΑ, Immured Vessels in the Church of Panagia Eleousa, Kitharida, 143-144, εικ. 7-8.

126. INCE – BALLANTYNE, *Paliochora on Kythera*, 31, εικ. 60, πίν. 5. Τα στοιχεία αυτά δεν σώζονται πλέον στο μνημείο.

και στα Λειμόνια), στην Ύδρα (Άγιος Ελευθέριος) και προφανώς στην Αίγινα (Παλιαχώρα). Επιλέγονται αγγεία κυρίως εισηγμένα, είτε λιγότερο από την Ανατολή (Ιζνίκ, Κιουτάχεια, Τσανάκκαλε), είτε από εργαστήρια της ιβηρικής χερσονήσου και περισσότερο της Ιταλίας. Τα προϊόντα των τελευταίων καλύπτουν ένα ευρύ χρονολογικό φάσμα, από τον 13ο έως και τον 18ο αι., υποδηλώνοντας την ευρύτατη διάδοσή τους στον ελλαδικό χώρο, κυρίως μέσω του εμπορίου που διεξαγόταν στους κόλπους της ανατολικής μεσογειακής λεκάνης. Τα αγγεία αυτά τοποθετούνται σε ναούς που ανήκουν στο Ορθόδοξο δόγμα, όπως προκύπτει από τον τοιχογραφικό τους διάκοσμο, κτισμένους είτε σε τουρκοκρατούμενες ή σε λατινοκρατούμενες περιοχές από κτήτορες που διέθεταν οικονομική ευμάρεια και κατ'επέκταση υψηλή κοινωνική θέση, παρέμειναν ωστόσο προσηλωμένοι στην Ορθόδοξη πίστη.

ΜΑΡΙΑ ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗ

Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι στην περιοχή της δυτικής Αττικής, των νησιών του Αργοσαρωνικού και των Κυθήρων η πρακτική απαντά σε 18 μνημεία. Από αυτά, εντοπίζεται μόνον σε τρία μνημεία κατά τον 13ο αι.: στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος στο Αλεποχώρι και στην Ομορφοκκλησιά Αίγινας, επίσης στους Ταξιάρχες στην Παλιαχώρα Αίγινας, ενώ απαντά και στον Άγιο Γεώργιο Γκίνανι στη Σαλαμίνα της περιόδου της λατινικής κυριαρχίας. Πολύ περισσότερα είναι τα μνημεία που χρονολογούνται από τον 17ο αι. και μετά, υποδηλώνοντας μία εκ νέου άνθηση της πρακτικής, στοιχείο που προκύπτει και από μνημεία της ανατολικής Αττικής¹²⁷. Μάλιστα, βάσει του αριθμού των μνημείων που εντοπίζονται σε συγκεκριμένες περιοχές, όπως στα Μέγαρα, στη Σαλαμίνα και στην Αίγινα, φαίνεται ότι εκεί πλέον του ενός μνημείου διαφορετικού αρχιτεκτονικού τύπου ακολουθεί την πρακτική, δηλώνοντας μία μεγαλύτερη διεξόδυσή της. Ενώ η πρακτική κατά τον 13ο-15ο αι. διατηρείται σε τρεις τύπους μνημείων, τον μονόκλιτο σταυρεπίστεγο, τον μονόκλιτο καμαροσκέπαστο και τον ελεύθερο

127. Για τις σχετικές πληροφορίες, βλ. την αντίστοιχη μελέτη (Μέρος Α').

σταυρό με τρούλλο, από τα τέλη του 15ου αι. και μετά φαίνεται ότι, με την εξαίρεση του Καθολικού της Παναγίας Φανερωμένης στη Σαλαμίνα που ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής με τρούλλο, η χρήση εντοπίζεται σαφώς σε μονόκλιτους ή δίδυμους κυρίως καμαροσκέπαστους ναούς, διάσπαρτους τόσο στην ενδοχώρα της δυτικής Αττικής όσο και στη Σαλαμίνα, στην Αίγινα, στην Ύδρα και στα Κύθηρα (Πίν. Ι). Ως προς αυτό, η επιβίωση της πρακτικής έχει άμεσες αναλογίες με τα στοιχεία από την περιοχή της ανατολικής Αττικής. Ενώ κατά την πρώτη περίοδο τα αγγεία εντοπίζονται σε συνθέσεις συμπληρωματικές σε φωτιστικές θυρίδες ή θυρώματα, κατά τη δεύτερη περίοδο δημιουργούν ανεξάρτητες συνθέσεις, συχνά στην πρόσοψη του μνημείου, όπου κυρίως απαντά η συνήθεια να πλαισιώνουν ένα προσκυνητάριο. Ξεχωρίζει επίσης η πρακτική σε δύο ναούς της Αίγινας να εντοιχίζονται αγγεία σε υποδοχές που έχουν κατάλληλα λαξευτεί στο πώρινο υπέρθυρο εισόδου (Εικ. 24-25), αποτελώντας κατά τους πρώιμους νεότερους χρόνους μία διαφορετική έκφραση της λάξευσης ανάλογων υποδοχών σε λίθους, όπως αυτή απαντά για παράδειγμα τον 13ο αι. στη Μεταμόρφωση Σωτήρος στο Άνω Αλεποχώρι¹²⁸. Ιδιαίτερη μνεία αξίζει να γίνει στην περίπτωση των ήδη δημοσιευμένων κεραμικών από την Παναγία Φανερωμένη στη Σαλαμίνα, καθώς αποτελούν το πιο πολυάριθμο σύνολο εντοιχισμού στην Αττική. Βάσει της χρονολόγησης των επιμέρους αγγείων (πρώτο μισό 16ου έως και αρχές 17ου αι.)¹²⁹ συγκριτικά με όσα έχουν υποστηριχτεί για τη χρονολόγηση του μνημείου (τελευταίο τέταρτο 17ου αι.) προκύπτει ότι μεσολάβησαν αρκετές δεκαετίες από το πλαίσιο κυκλοφορίας των πρώτων μέχρι τον εντοιχισμό τους που προφανώς έγινε κατά την ανέγερση του μνημείου¹³⁰. Είναι χαρακτηριστικό ότι τμήμα από τον πυθμένα αγγείου Ιζνίκ φαίνεται ότι εντοιχίστηκε εξ αρχής σε ημιτελή μορφή στο μνημείο (Εικ. 30): αυτό προκύπτει από τον αποσπασματικό τρόπο διατήρησής του, καθώς είναι σαφές ότι είχε υποστεί μεταγενέστερη

128. Για περισσότερα στοιχεία βλ. παραπάνω.

129. Για την επιμέρους χρονολόγηση των αγγείων βλ. πιο πάνω και: Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Λήμματα: ΚΑΘΟΛΙΚΟΜΟΝΙΑΝΦΑΝΕΡ/ΣΑΛ/ΝΑΤΤ/ΑΓ1-26 <<https://immuredvessels.gr/database/monuments-search/#11838>> Ημερομηνία επίσκεψης: 03.04.2024, από όπου οι σύνδεσμοι για τα επιμέρους αγγεία.

130. Βλ. για τη σχετική επιχειρηματολογία του σύγχρονου εντοιχισμού και: ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ κεραμικὰ τοῦ καθολικοῦ τῆς Παναγίας Φανερωμένης*, IV, 24.

της παραγωγής του επεξεργασία, προκειμένου να αποκτήσει κυκλικό σχήμα παραπέμποντας σε μορφή μεταλλίου· ως τέτοιο εντοιχίστηκε στο μνημείο, λαμβάνοντας υπόψη και τον ομοιόμορφο τρόπο πλασίσωσής του από το γύρω κονίαμα¹³¹. Εφόσον δεχτούμε λοιπόν ότι το μνημείο δεν έχει προγενέστερη φάση κατασκευής¹³², τότε θα πρέπει να θεωρηθεί ότι τα κεραμικά, που ανήκουν σε διαφορετικές κατηγορίες, εκφράζουν μία ακόμα περίπτωση «κειμηλίων» που εντοιχίστηκαν σε μεταγενέστερο χρόνο σε μνημείο, όπως ανάλογες σε μνημεία στην Κρήτη¹³³. Αυτό ενισχύεται δεδομένου ότι εσωτερικά το σύνολο των κεραμικών δεν διακρίνεται από χρονολογική συνοχή, καθώς άλλα χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 16ου, άλλα στο δεύτερο μισό του 16ου, άλλα στο τέλος του 16ου-αρχές του 17ου αι. Το σύνολο εντάσσεται στην κατηγορία III.C.b. των σχέσεων μεταξύ συνόλου αγγείων και μνημείου¹³⁴, σύμφωνα με την οποία πολλές διαφορετικές κατηγορίες αγγείων δημιουργούν ένα μη σύγχρονο σύνολο που χρονολογείται νωρίτερα από τη χρονολογία του μνημείου. Βάσει όλων των παραπάνω και ιδίως του ότι κεραμικά πλέον της μίας κατηγοριών κεραμικής διαφορετικών χρονολογιών εντοιχίστηκαν στον ναό, είναι λογικό να υποτεθεί ότι τα αγγεία ήταν για μεγάλο διάστημα στην κατοχή διαφορετικών ενδεχομένως προσώπων συνδεδεμένων με την ανέγερση του μνημείου και εντοιχίστηκαν εκεί, πολύ πιθανόν ως αφιερώματα, κατά το κτίσιμό του. Σε αυτό το πλαίσιο έχει αναφερθεί ότι η επιλογή τους για τα συγκεκριμένα αγγεία πιθανόν εξέφραζε την ανάγκη να κοσμήσουν εξωτερικά το μνημείο με πλούσια διακοσμημένα κεραμικά κάποιας αξίας¹³⁵.

Ιταλικά αλλά και κεραμικά προφανώς βυζαντινών εργαστηρίων απαντούν κατά τον 13ο αι. (Ομορφοκκλησιά Αίγινας και Μεταμόρφωση Σωτήρος στο Άνω Αλεποχώρι, αντίστοιχα). Η διάχυση ιταλικής κεραμικής διατηρείται και κατά την επόμενη εποχή, με το παράδειγμα

131. Για το αγγείο αυτό βλ. Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Λήμματα: ΚΑΘΟΛΙΚΟΜΟΝΙΑΝΦΑΝΕΡ/ΣΑΛ/ΝΑΤΤ/ΑΓ25 <<https://immuredvessels.gr/database/monuments-search/#11895>>· Ημερομηνία επίσκεψης: 03.04.2024.

132. Σχετικά με τις απόψεις βλ. βιβλιογραφία στις υποσημ. 60-64.

133. Για το θέμα αυτό βλ. αναλυτικά: YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 165-168 (με βιβλιογραφία).

134. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 147, εικ. 184.

135. YANGAKI, *Speaking Ceramics*, 107.

από τον Άγιο Αντώνιο στα Κύθηρα, ενώ διευρύνεται κατά τον 17ο και έως και τις αρχές του 19ου αι., όπως μαρτυρούν τα αγγεία από περιοχές της Λιγουρίας, της Απουλίας και της Καμπανίας σε μνημεία της δυτικής Αττικής (Ψάθα, Χασιά), της Σαλαμίνας και της Ύδρας. Μαζί με αυτά στον 15ο αι. απαντούν αγγεία από την ιβηρική χερσόνησο ενώ από τον 16ο αι. και μετά και κεραμικά από τη Μικρά Ασία και τη Θράκη, αρχικά δείγματα του Ιξνίκ (Παναγία Φανερωμένη στη Σαλαμίνα) και αργότερα της παραγωγής του Διδυμοτείχου και του Τσανάκκαλε για τον 18ο και 19ο αι. Επιβεβαιώνονται οι δύο «πόλοι» από όπου αντλούνται κεραμικά για να εντοιχιστούν σε εκκλησιαστικά μνημεία του ελλαδικού χώρου από τον 16ο αι. και μετά¹³⁶.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ

ΣΥΝΤΟΜΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΟΥ ΑΓΓΕΙΩΝ ΣΕ ΝΑΟΥΣ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ, ΤΟΥ ΑΡΓΟΣΑΡΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΥΘΗΡΩΝ

Από όσα παρουσιάστηκαν στις δύο μελέτες (Μέρος Α΄ και Β΄) συνάγεται ότι η πρακτική είχε γνωρίσει αρκετή άνθηση στην Αθήνα κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, αποτελώντας, με τα παραδείγματα της Σωτείρας Λυκοδήμου, των Αγίων Θεοδώρων, της Αγίας Αικατερίνης, των Ταξιαρχών (Πίν. Ι), την περιοχή –μαζί με εκείνη της Μέσα Μάνης στην Πελοπόννησο¹³⁷– όπου εντοπίζονται τα πρώτα παραδείγματα χρήσης της στον ελλαδικό χώρο. Στην αττική ενδοχώρα, όμως, βάσει τουλάχιστον των στοιχείων που διατηρήθηκαν ως τις μέρες μας, φαίνεται ότι η χρήση εντοιχισμένων εφυαλωμένων αγγείων σε όψεις εκκλησιαστικών μνημείων, με την εξαίρεση ναών όπως το Καθολικό της Μονής Καισαριανής, η Ομορφοκκλησιά στο Γαλάτσι και η Παναγία Βαραμπά στο Μαρκόπουλο, δεν είχε ιδιαίτερη απήχηση. Μνημεία όπως η Μεταμόρφωση Σωτήρος στο Άνω Αλεποχώρι, ο Άγιος Νικόλαος στον Κάλαμο ενισχύουν την εντύπωση ότι και για τον 13ο αι. η πρακτική δεν ήταν ευρέως διαδεδομένη. Αντίθετα, όπως δηλώνει ο μεγάλος αριθμός μνημείων (10) που εντάσσονται στην

136. Βλ. σχετικά: YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 106-108.

137. YANGAKI, *The bacini in Churches of the Mesa Mani*, 627-639.

περίοδο του 17ου-18ου αι. και διατηρούν ίχνη της πρακτικής είναι δηλωτικός της αναβίωσης του εντοιχισμού κατά την οθωμανική περίοδο στην Αττική. Μάλιστα, αυτή η εικόνα από την ηπειρωτική Αττική συμπληρώνεται από τα παραδείγματα μνημείων που χρονολογούνται από τον 17ο αι. και μετά στη Σαλαμίνα, την Αίγινα και την Ύδρα. Σε αυτά προστίθεται η μαρτυρία από τα Κύθηρα, όπου εντοπίζεται η πρακτική κατά τη διάρκεια της βενετοκρατίας, σε αναλογία με την πολύ μεγαλύτερη διάχυσή της στη βενετοκρατούμενη Κρήτη¹³⁸. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι με εξαίρεση δύο μνημεία του 13ου αι. στην ενδοχώρα της Αττικής (Άγιος Νικόλαος στον Κάλαμο, Μεταμόρφωση Σωτηρός στο Άνω Αλεποχώρι), μακριά από αστικά κέντρα, και δύο στην Αθήνα που χρονολογούνται μετά το 1204 (Άγιος Ιωάννης Μαγκούτης, Άγιος Φίλιππος) δεν εντοπίζεται ιδιαίτερα ουσιαστική συνέχιση της χρήσης του εντοιχισμού αγγείων κατά την περίοδο του Δουκάτου των Αθηνών, όταν η Αττική βρέθηκε διαδοχικά υπό την κυριαρχία των Φράγκων, των Καταλανών, του οίκου των Ατσαγιόλι και μίας βραχύβιας βενετικής κατοχής στα τέλη του 14ου-αρχές 15ου αι.¹³⁹. Αν συγκριθεί αυτή η εικόνα με τα στοιχεία που προκύπτουν από βενετοκρατούμενες περιοχές της ίδιας περιόδου, με χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτά της Κρήτης, αλλά και από περιοχές της Πελοποννήσου είτε υπό βυζαντινή διοίκηση (Μυστράς) είτε υπό άλλες κυριαρχίες, ενισχύεται η άποψη ότι τελικά η πρακτική γενικά «ευδοκίμησε» σε περιοχές με μακράς διάρκειας βυζαντινή ή βενετική παρουσία. Από όσα προηγήθηκαν, χρήσιμο είναι να τονιστεί ότι παρατηρώντας τους τρόπους εντοιχισμού των αγγείων στις δύο κύριες περιόδους διάχυσης της πρακτικής στην Αττική και τα νησιά του Αργοσαρωνικού, ενώ για τη βυζαντινή περίοδο σαφώς η χρήση των εφυσωμένων αγγείων υποτάσσεται σε άλλες αρχιτεκτονικές δομές, κυρίως συνδεδεμένη με τύμπανα τόξων παραθύρων, για την οθωμανική περίοδο το σχήμα που κυριαρχεί είναι μία προτίμηση διακόσμησης της δυτικής κυρίως όψης των μονόχωρων ή διπλών,

138. Για τις πληροφορίες για την Κρήτη βλ. αντιπροσωπευτικά: YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 23-39.

139. K. M. SETTON, *A History of the Crusades*, τ. 3, *The Fourteenth and the Fifteenth Centuries*, Wisconsin 1975, 90-93, 190-199· K. M. SETTON, *Athens in the Middle Ages* [Variorum Collected Studies Series 41], London 1975· W. MILLER, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)*, Αθήνα 1990, 109-111.

κυρίως καμαροσκέπαστων αλλά και ξυλόστεγων, μνημείων, όπου εκεί τα αγγεία δημιουργούν συνθέσεις σε σειρές ή σε τοξωτή διάταξη, συνήθως ενσωματώνοντας λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη άλλων εποχών και κατεξοχήν σε συσχετισμό με το υπέρθυρο προσκυνητάριο το οποίο επιστέφουν ή πλαισιώνουν. Όπου επιλέγεται ως όψη εντοιχισμού η ανατολική, απαντούν σταυρόσχημες ή τριγωνικές διατάξεις, κοινές και σε μνημεία ανάλογου αρχιτεκτονικού τύπου στην Κρήτη¹⁴⁰. Επομένως, για την Αττική προκύπτει ένα σχήμα όπου από τον 17ο αι. και μετά δίνεται έμφαση στην πρόσοψη του μνημείου, όπου τα αγγεία δεν δημιουργούν ανεξάρτητες συνθέσεις, όπως για παράδειγμα κυρίως συμβαίνει στην Κρήτη κατά τη βενετοκρατία, αλλά συνδυάζονται αυτή τη φορά με άλλα εξίσου πρόσθετα «διακοσμητικά» (προσκυνητάριο, πρωιμότερα τμήματα αρχιτεκτονικών μελών) και όχι δομικά (τύμπανα παραθύρων) στοιχεία του μνημείου για να εξάρουν την αετωματική απόληξη, συχνά συνδυάζοντας και πλίνθινες ταινίες. Από τις περιπτώσεις όπου έχει διατηρηθεί σχεδόν το σύνολο των εντοιχισμένων κεραμικών που σχετίζονται με την κύρια φάση του μνημείου, προκύπτει ένα ενδιαφέρον για χρωματική συμμετρία, ενώ κατά την οθωμανική περίοδο, όπως έχει ήδη σημειωθεί¹⁴¹, διακρίνεται γενικά μια έμφαση στη μονόχρωμη ή φυτική ή σχηματοποιημένη φυτική διακόσμηση, χωρίς περίτεχνα θέματα, όπως π.χ. στη μεσοβυζαντινή περίοδο με χαρακτηριστικό το παράδειγμα των αγγείων των Αγίων Θεοδώρων στην Αθήνα. Ως προς τις κατηγορίες κεραμικής, αν για τους μεσοβυζαντινούς χρόνους τα αγγεία των Αγίων Θεοδώρων παρέχουν πληροφορίες για την κυκλοφορία κεραμικής της Φατιμιδικής εποχής, στον 13ο-15ο αι. απαντούν κάποια μονόχρωμα εφυσालωμένα κεραμικά που ενδεχομένως προέρχονται από βυζαντινά εργαστήρια και συχνά παραδείγματα παραγωγών της ιταλικής χερσονήσου καθώς και λίγα κεραμικά από την ιβηρική χερσόνησο (Αίγινα). Από τον 17ο αι. και μετά τα αγγεία που έχουν χρησιμοποιηθεί ως *bacini* προέρχονται από πολλές περιοχές δύο κυρίως γεωγραφικών ζωνών, της ιταλικής χερσονήσου και της Μικράς Ασίας, καθώς και της Θράκης. Η κυκλοφορία ορισμένων από αυτές τις παραγωγές είναι ήδη γνωστή στον ελλαδικό χώρο (π.χ. κεραμική Ιζνίκ, Κιουτάχειας,

140. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 23-39.

141. YANGAKI, *Speaking Ceramics*, 81-84.

Τσανάκκαλε, «Marbled Ware», παραγωγή του Μοντελούπο). Όμως άλλες, ιδίως οι διαφορετικές κατηγορίες εφυσωμένης κεραμικής από την ιταλική χερσόνησο όπως οι παραγωγές της Σαβόνα¹⁴², με εξαίρεση τυχόν παραδείγματα σε ιδιωτικές συλλογές, έχουν ελάχιστα δημοσιευτεί από αρχαιολογικά συμφραζόμενα. Επομένως, η καταγραφή του εν λόγω υλικού, με τα στοιχεία που προκύπτουν από τη χρονολόγηση και των μνημείων, αποτελεί μία πολύτιμη μαρτυρία για την κυκλοφορία στην Αττική ποικίλων κεραμικών προϊόντων, πολλά από τα οποία παρέμεναν έως τώρα άγνωστα στην έρευνα, εμπλουτίζοντας τις γνώσεις μας για τον κεραμικό υλικό πολιτισμό του ελλαδικού χώρου από τη βυζαντινή μέχρι και τη νεότερη εποχή.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ

142. Βλ. για παράδειγμα την περίπτωση των εντοιχισμένων αγγείων στον ναό της Αγίας Παρασκευής στην Κερατέα (Μέρος Α').

Εικ. 1: Άνω Αλεποχώρι. Μεταμόρφωση Σωτήρος. Εντοιχισμένα αγγεία σε σειρά στην ανατολική πλευρά (φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 2: Μέγαρα. Υπαπαντή του Χριστού-Άγιος Λαυρέντιος. Άποψη της διάταξης των αγγείων σε σειρά από ανατολικά (φωτ. Αρχείο ΕΦΑ Δυτικής Αττικής, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 3: Άνω Αλεποχώρι. Μεταμόρφωση Σωτήρος. Εντοιχισμένα αγγεία σε σειρά στην κορυφή της νότιας πλευράς της εγκάρσιας καμάρας (φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 4: Ψάθα. Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος. Σταυρόσχημη διάταξη εντοιχισμένων αγγείων στην αετωματική απόληξη στην ανατολική όψη (φωτ. Αρχείο ΕΦΑ Δυτικής Αττικής, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 5: Μέγαρα. Άγιοι Αρχάγγελοι - Άγιος Αθανάσιος. Εντοιχισμένα αγγεία σε τοξωτή διαμόρφωση στα δυτικά, πάνω από το υπέρθυρο προσκυνητάριο (φωτ. Αρχείο ΕΦΑ Δυτικής Αττικής, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 6: Φυλή (Χασιά). Άγιος Πέτρος. Γενική άποψη του ναού από τα δυτικά με εμφανή τα εντοιχισμένα αγγεία (φωτ. Αρχείο ΕΦΑ Δυτικής Αττικής, Υπουργείο Πολιτισμού).

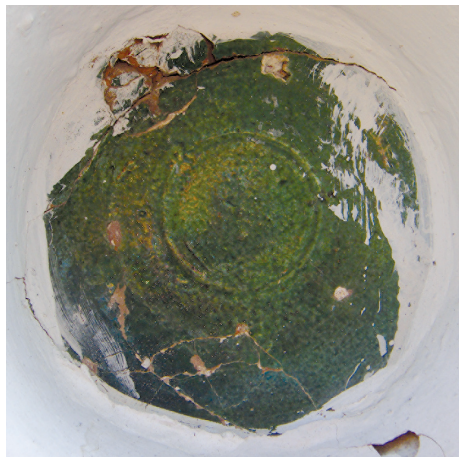
Εικ. 7: Φυλή (Χασιά). Άγιος Πέτρος. Δύο εντοιχισμένα αγγεία σε σειρά στον τρουλλίσκο πάνω από την κόγχη του ιερού (φωτ. Αρχείο ΕΦΑ Δυτικής Αττικής, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 8: Φυλή (Χασιά). Άγιος Πέτρος. Δύο εντοιχισμένα αγγεία σε διαγώνια διάταξη στη δυτική πρόσοψη πάνω από την κόγχη της κεντρικής θύρας (φωτ. Αρχείο ΕΦΑ Δυτικής Αττικής, Υπουργείο Πολιτισμού).

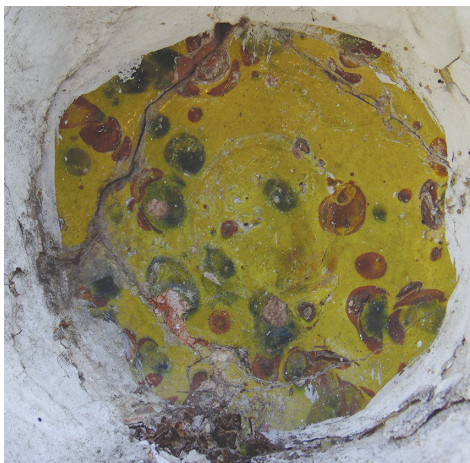

Εικ. 9: Φυλή (Χασιά). Άγιος Πέτρος. Το κεντρικό από τα τρία αγγεία σε οριζόντια διάταξη, στη βάση του χαμηλού τρούλλου στο νότιο κλίτος (φωτ. Αρχείο ΕΦΑ Δυτικής Αττικής, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 10: Φυλή (Χασιά). Άγιος Πέτρος. Το νοτιότερο από τα τρία αγγεία σε οριζόντια διάταξη, στη βάση του χαμηλού τρούλλου στο νότιο κλίτος (φωτ. Αρχείο ΕΦΑ Δυτικής Αττικής, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 11: Φυλή (Χασιά). Άγιος Πέτρος. Το βορειότερο από τα τρία αγγεία σε οριζόντια διάταξη, στη βάση του χαμηλού τρούλλου στο νότιο κλίτος (φωτ. Αρχείο ΕΦΑ Δυτικής Αττικής, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 12: Φυλή (Χασιά). Άγιος Πέτρος. Το κεντρικό από τα τρία αγγεία σε οριζόντια διάταξη, στη βάση του χαμηλού τρούλλου στο νότιο κλίτος (φωτ. Αρχείο ΕΦΑ Δυτικής Αττικής, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 13: Ψάθα. Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος. Διάταξη εντοιχισμένων αγγείων στην αετωματική απόληξη στη δυτική όψη (φωτ. Αρχείο ΕΦΑ Δυτικής Αττικής, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 14: Σαλαμίνα. Γκίνανι. Άγιος Γεώργιος. Γενική άποψη του ναού με αγγεία στη δυτική αετωματική απόληξη (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 15: Σαλαμίνα. Καθολικό Παναγίας Φανερωμένης. Αετωματική απόληξη στα δυτικά με σύνολο εντοιχισμένων αγγείων (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 16: Σαλαμίνα. Καθολικό Παναγίας Φανερωμένης. Στον τρούλλο, στη νότια πλευρά, εντοιχισμένο αγγείο πολύχρωμης μαγιόλικα (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 17: Σαλαμίνα. Καθολικό Παναγίας Φανερωμένης. Νοτιοανατολική πλευρά του τρούλλου, εντοιχισμένο αγγείο με «μαρμαρόμορφο διάκοσμο» (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 18: Σαλαμίνα. Μονή Φανερωμένης. Παρεκκλήσιο Αγίου Νικολάου. Κεραμικά, σε τριγωνική διάταξη εντοιχισμένα στην αετωματική απόληξη του ανατολικού τοίχου (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 19: Σαλαμίνα. Μονή Φανερωμένης. Παρεκκλήσιο Αγίου Νικολάου. Κεραμικά στη νότια πλευρά, πάνω από τη θύρα εισόδου (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 20: Σαλαμίνα. Κανάκια. Καθολικό Μονής Αγίου Νικολάου Λεϊμονιών. Τρία εντοιχισμένα αγγεία στον ανατολικό τοίχο επάνω από τη φωτιστική θυρίδα (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 21: Σαλαμίνα. Κανάκια. Καθολικό Μονής Αγίου Νικολάου Λεϊμονιών. Αγγείο εντοιχισμένο στη βορειοανατολική γωνία (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 22: Σαλαμίνα. Κανάκια. Καθολικό Μονής Αγίου Νικολάου Λεϊμονιών. Αγγεία εντοιχισμένα στη βόρεια πλευρά του ναού, εκατέρωθεν της εισόδου (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 23: Αίγινα. Ομορφοκκλησιά. Άποψη της δυτικής όψης του ναού με εμφανή την πρακτική εντοιχισμένων αγγείων (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

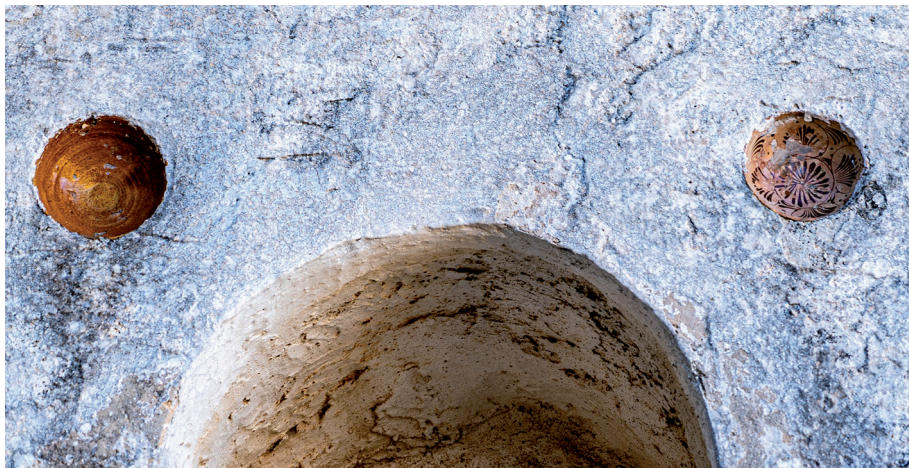
Εικ. 24: Αίγινα. Παλιαχώρα. Άγιος Διονύσιος-Παναγία (Επισκοπή). Υποδοχές για τον εντοιχισμό δύο αγγείων στις άκρες του πώρινου υπερθύρου, δυτικά (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 25: Αίγινα. Παλιαχώρα. Άγιος Νικόλαος. Υποδοχές για τον εντοιχισμό δύο αγγείων στις άκρες του πώρινου υπερθύρου, δυτικά (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 26: Αίγινα. Ταξιάρχες. Αγγεία σε τριγωνικό σχηματισμό, δυτικά (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 27: Αίγινα, Ταξιδάρες. Αγγεία εκατέρωθεν του ανακουφιστικού τόξου, βόρεια (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 28: Ύδρα, Καμίνι. Άγιος Νικόλαος. Αγγείο εντοιχισμένο στα δυτικά (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 29: Ύδρα. Καμίνι. Άγιος Νικόλαος. Αγγείο εντοιχισμένο στα δυτικά (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 30: Σαλαμίνα, Παναγία Φανερωμένη. Πυθμένας αγγείου Ιξνίκ εντοιχισμένος στο ανώτερο σημείο της δυτικής πλευράς του νοτιοδυτικού πύργου (φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Ναοί με εντοιχισμένα αγγεία στην περιοχή της Αττικής και των
γειτονικών νήσων

A/A	Ευρύτερη Περιοχή	Ναός	Αρχιτεκτονικός τύπος	Χρονολόγηση	Ακέραια ή αποσπασματικά σωζόμενα αγγεία	Υποδοχές	Θέση στο μνημείο
1	Δυτική Αττική	Μεταμόρφωση Σωτήρος, Άνω Αλεποχώρι	Μονόκλιτος σταυρεπίστεγος	13ος αι.	●	●	A / N
2	Δυτική Αττική	Άγιοι Αρχάγγελοι-Άγιος Αθανάσιος, Μέγαρα	Δίδυμος καμαροσκεπαστος	18ος αι.		●	Δ
3	Δυτική Αττική	Υπαπαντή του Χριστού-Άγιος Λαυρέντιος, Μέγαρα	Δίδυμος ξυλόστεγος	17ος αι.	●	●	A
4	Δυτική Αττική	Άγιος Πέτρος, Φυλή	Τρίκλιτη βασιλική με τρούλλο	17ος-18ος αι.	●		A / Δ
5	Δυτική Αττική	Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος, Ψάθα	Μονόχωρος καμαροσκεπαστος	18ος-19ος αι.	●		A / Δ
6	Σαλαμίνα	Καθολικό Παναγίας Φανερωμένης	Τρίκλιτη βασιλική με τρούλλο	Τελευταίο τέταρτο 17ου αι.	●	●	A / B / N / Δ
7	Σαλαμίνα	Παρεκκλήσιο Μονής Παναγίας Φανερωμένης	Μονόχωρος καμαροσκεπαστος	18ος αι.	●	●	A / N
8	Σαλαμίνα	Μονή Αγίου Νικολάου Λεμονιών, Κανάκια	Μονόχωρος καμαροσκεπαστος	18ος αι.	●	●	A / B

9	Σαλαμίνα	Άγιος Γεώργιος, Γκίνανι	Σταυρεπίστεγος	Λατινο- κρατία	●		Δ
10	Αίγινα	Άγιοι Θεόδωροι- Ομορφοκκλησιά	Μονόχωρος καμαροσκέ- παστος	13ος αι.	●	●	Δ
11	Αίγινα	Άγιος Διονύσιος- Παναγία, Επισκοπή Παλιαχώρας	Δρομικός μονόχωρος με τρούλλο	Βενετική ή οθωμανική περίοδος		●	Δ
12	Αίγινα	Άγιος Νικόλαος, Παλιαχώρα	Μονόχωρος καμαροσκέ- παστος	Βενετική ή οθωμανική περίοδος		●	Δ
13	Αίγινα	Αγία Κυριακή- Ζωοδόχος Πηγή Παλιαχώρα	Δίκλιτος	Βενετική ή οθωμανική περίοδος		●	Δ
14	Αίγινα	Ταξιάρχες, Παλιαχώρα	Ελεύθερος σταυρός με οκταγωνικό τρούλλο	Βενετική ή οθωμανική περίοδος	●	●	Δ / Β
15	Ύδρα	Άγιος Νικόλαος, Καμίνι	Μονόχωρος καμαροσκέ- παστος	Οθωμανική περίοδος		●	Δ
16	Ύδρα	Άγιος Ελευθέριος, Κιάφα	Μονόχωρος καμαροσκέ- παστος	Πριν το 1800	●		Α
17	Κύθηρα	Άγιος Αντώνιος, Παλαιοχώρα	Δίκλιτος	Τέλος 15ου αι.	●		Α / Ν
18	Κύθηρα	Ανώνυμη, Παλαιοχώρα	–	–		●	

Πίνακας Ι: Συγκεντρωτικές πληροφορίες για τους ναούς με εντοιχισμένα αγγεία στην περιοχή της δυτικής Αττικής, του Αργοσαρωνικού και των Κυθήρων Αττικής: ●: διατηρούνται, Α: ανατολικά, Β: βόρεια, Δ: δυτικά, Ν: νότια (πίνακας: Α. Γ. Γιαγκάκη).

CHURCHES WITH IMMURED VESSELS IN ATTICA (PART B):
DATA FROM THE RESEARCH PROGRAMME AND ADDITIONAL DATA FROM
WEST ATTICA, PIRAEUS, THE ARGOSARONIC ISLANDS AND KYTHERA

In continuation of the research project on the “Immured vessels in Byzantine and Post-Byzantine ecclesiastical monuments of Greece: an online corpus”, in the areas of responsibility of the Ephorates of Antiquities of west Attica and Piraeus, the Argosaronic islands and Kythera 18 monuments bearing *bacini* have been identified. The practice is either attested through the vessels preserved or the respective empty recesses. The study examines the geographical distribution of the practice in these areas, the architectural types of the monuments bearing immured vessels and their dating range, the arrangement of the pottery and the categories of ceramics that have been embedded in the monuments. Only four monuments, mostly of the 13th c., bear the practice. There are many more monuments dating from the 17th c. onwards, indicating a renewed flourishing of the practice, an element that is also evident from monuments in east Attica. While the practice, specifically for the 13th c., is preserved in two types of monuments, the single-aisled transverse-vault and the single-aisled barrel-vaulted, from the end of the 15th c., with the exception of the Katholikon of Panagia Faneromeni in Salamina, which belongs to the type of the three-aisled domed basilica, the use is clearly found in single- or double-aisled mainly barrel-vaulted churches, scattered both in the hinterland of west Attica and in Salamina, Aegina, Hydra and Kythera. While in the first period the vessels are found in compositions complementary to light holes or doorframes, in the second period they create independent compositions. Italian pottery and pottery from apparently Byzantine workshops occur during the 13th c. The diffusion of Italian ceramics continued in the following period, with the example of Agios Antonios in Kythera, while it expanded in the 17th c. and up to the beginning of the 19th c., as evidenced by the immured ceramics from areas of Liguria, Apulia and Campania in monuments in west Attica, Salamina and Hydra. Along with these, ceramics from Asia Minor and Thrace are also found, initially examples of Iznik and later of the production of Didymoteicho and Çanakkale for the 18th and 19th c.

